

РУ9(24к)
К К75

ДИКОНІБА

ДНІПРОВІ САГИ

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр РКУ9(2к); К75 Інв № 2625758

Автор Конюбі Г.

Назва Дніпрові саги: Новелі
Дніпростанці.

Місце, рік видання Б.м., 1931.

Кіл-ть стор 189, [2] с.

-\|- окр листів _____

-\|- ілюстрацій 1арис, іл.

-\|- карт _____

-\|- схем _____

Том _____ частина _____ вип _____

Конволют _____

_____

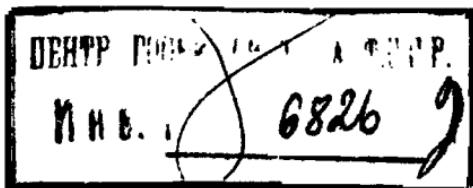
_____

Примітка

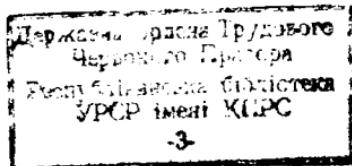

ГОРДІЙ КОЦЮБА

ДНІПРОВІ САГИ

НОВЕЛІ ДНІПРЕЛЬСТАНУ

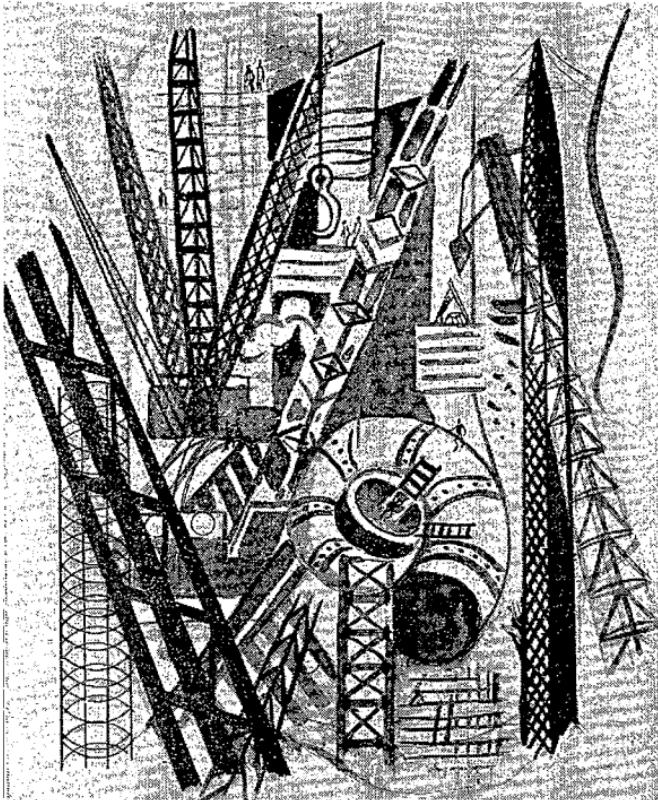
РУХ — 1931

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Лігопису Українськ Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Обкладинка й малюнок
роботи
худ А Петрицького

Укрголовлит № 9862 (2503) Тираж 7000—6 арк
УПО, 13 друк. ім Леніна—3592—31.

ПРОЛОГ

Заходила осінь.

З півночі, з-за шпичастих бугрів, високих і голих, порізаних глибокими яругами й ущелинами, з розкиданими по них там і там гранітними брилами, з-за шпичастих бугрів правого узбережжя, що повільним схилом, то стрімкими кручами спадало вниз до Дніпра,— дув гострий сіверкий вітер.

Сірі, холодні, металево-олов'яні хмари безпересталь клубилися з-за шпичастих бугрів, хутко мчалися в степ над ясним було, над прозорим, густо-синім небом півдня, що не день усе щільніше затягали його своєю безбарвно-сірою заслоною.

Дрібен дощик, густий і набридливий, усе частіше зривався з олов'яніх хмар, сіявся мжичкою над рікою. І над яругами й ущелинами, де ще недавно миготіла в тихому повітрі, тихому й застиглому, ніби затканому соняшним промінням, шовкова пазолоть, сполучаючи своєю тканиною береги, там стали з'являтися важкі тумани.

Заходила осінь двадцять шостого року, з її сльотою, з вітрами, з короткими днями й дов-

гими ночами, ця холодна й несприятлива для робіт пора року, коли на річці й на узбережжі цієї порожистої частини Дніпра, де й влітку замало бувало руху, наставала тиша і спокій.

Тим то для всіх було ясно, що й цього року нічого тут знаменного, про що стільки розповідалося, певно, уже не станеться. А що з надходженням холодів мало не цілком припинилися й розвідні геологічно-свердливі роботи. що кілька років провадилися на воді, на скелях і в полі прибережної смуги, то це давало привід для місцевих людей робити свої висновки, натяки, застереження.

— То вже, виходить, шабашите? Так, так! воно й справді холод заходить,— говорили люди, дивлячись, як з узбережжя, припинивши роботу, верталися в селище із свердловим струментом розвідні загони. — Чи воно ж і до пуття коли дійде, чи так пововтузились на воді, нарobili скрізь у скелях дір та на тому може й окошиться?

— Пороху в порохівницях мабуть не вистачає, щоб починати справжнє діло, — натякали інші жартома на фінансові можливості, розуміючи, яких то великих коштів потребує це діло.

— А може й лою в голові, — додавали треті.

А як ніхто з свердлів не міг відповісти, чого справді не розпочинається „справжнє діло“, коли все, здавалося, до цього підготовлено й перевірено, особливо з приїздом сюди влітку

американських інженерів-консультантів, то це підсилювало загальне недовірливе ставлення з боку одних, викликало подив у інших.

Аж ось, зовсім несподівано, коли на річці й на узбережжі настала тиша й безлюдь, порушувана зрідка лише рибалками, приїхав професор.

По приїзді професор виявив незвичний для його, здавалося, стримано зрівноваженого, спокійно флегматичного, ніби завжди рівного характеру, настрій.

Якась глибока задумливість, що виникає часом із упертою працею мислі над якоюсь проблемою, і тривога, сполучена з неминучим у таких випадках побоюванням, і радість, викликана, може, сподіванням на близьке й позитивне розв'язання проблеми,— все це мінливо відбивалося на його голеному, моложавому з високим лобом обличчі.

Побувавши в конторі розвідних робіт, де запитав, чи не повернувся з степу геолог Шумейко, професор наказав сповістити його, як тільки той прибуде. Потім, оселившись на березі за селищем, у віллі, облишенній було її власником і досить поруйнованій, і тільки недавно, з поширенням розвідних робіт відремонтованій, професор дивовижно проводив свої дні й години.

Зранку, поснідавши, він ішов на терасу, на широку терасу, що оточувала будинок з півдня, виходячи на річку.

Широка панорама величнього, суворого й чарівного своєю примхливою природою Дніпра відкривалися звідси, з тераси.

Ліворуч, за якийсь кілометр, висів над Дніпром, спираючись на звужені скелясті береги, масивний, а проте легких форм, мов намальований, зроблений з металевого, як мереживо, плетива кічкаський арочний двоповерховий міст, що сполучав залізницею обидва береги.

Багатоводний Дніпро, лишивши позад себе пороги, вирвавшись крізь вузькі скелі біля кічкаського мосту, розходився просто перед очима широким плесом, ідучи вниз на Запоріжжя, на лиман.

Заліщенені, голі острівці виднілися праворуч за віллою на широкому плесі, а трохи далі за ними підносилися гранітні скелі, високі, шпичасті, то плискуваті, урізані, як піраміди, ніби обтесані, не знати якими, коли й для чого майстрами, то ближче до берега, то глибше з води. Скеля Багатир, скеля Кохання, Стовпи, крісло Катерини, скеля Дурна, а там далі горби острова Хортиці.

Професор довго стирчав на терасі.

Обіпершись руками об поруччя й поблизукою лисою головою, він пильно дивився на шпичасті горби лівого берега, що тяглися понад річкою, заступаючи собою обрій і степ, на голі безлюдні узбережжі шпилі, де стояла мертвa, ніким непорушувана тиша. А то пе-

реводив очі на річку, на острівці, що розташовані один проти одного, служили ніби воротами й доброю підпорою для перетинання Дніпра. Потім задумливий, повільними кроками ходив по терасі, робив якісь незвичні порухи рукою, ніби креслив якісь лінії, проводячи їх від одного до другого берега.

Згодом вертався до своєї кімнати. Діставши з валізки добре завантаженого портфеля з полотнищами ескізів, проектів і плянів, він довго лишався за столом. Тут на чистому папері щось креслив, робив один, то другий ескіз якось споруди, то уквітчував папір довгим рядом цифр і геометричних фігур.

Наївно-дитяча посмішка клалась хвилинами на професорове обличчя, але також швидко зникала, переходячи в тривожно-напруженну зосередженість.

Він ніби вагався.

Потім виходив з дому й узбережжям, безлюдним і голим, понад урвищами й ярками, обминаючи гранітні брили, що поскочувались сюди не знати звідки й коли, з якогось ніби узгір'я, простував униз за течією.

Спустившись трохи нижче острівця, він завертив на прибережну скелю, що зниженим краєм урізувалась у воду.

Холодні, зелено-олов'яні хвилі осіннього Дніпра, як ті хмари, що клубилися вгорі, котилися перед ним, хлюпаючи своїми грайливими хвильками під ноги.

Спинившись на скельці, професор довго тупцювався тут.

Орудуючи топірцем, що з ним завжди робив свої подорожі, він здіймав його вгору, то спускав на граніт. Тримаючи його перед себе, як нівеліровний струмент, він ніби щось ізвіряв, щось вимірював, вираховував. А повернувшись топірця, стукотів металевим його молоточком об граніт, прислухаючись до звуку, а то, знявши вгору, робив горизонтальні, дугуваті якісь лінії.

Другого дня, повернувшись з узбережжя, він пішов у селище, в подвір'я, де містилася слюсарна майстерня й переховувався свердлильний струмент, і поспітав, чи не можна негайно зробити деякі розвідки тут на березі.

Саме тепер повернувся загін, що працював ціле літо на геологічних розвідках у степу, поблизу Дніпра.

Отож, стикнувшись із начальником його, інженером-геологом Шумейком, професор, вдоволений з цієї оказії, навіть не привітавшись, заявив, що це дуже добре вийшло, що загін якраз у пору вернувся.

— А я привіз для вас, Іване Гавриловичу, дуже цікаві матеріали. Думав іх послати вам у Москву, в проектну контору, а ви, виявляється, тут, — сказав інженер Шумейко, здивований, здавалося, зустріччю з професором.

— Добре, добре, — відповів професор, не то байдуже, не то глухо, заклопотаний своїми мислями, що цілком полонили, здавалось, усю його увагу. — Про це ми поговоримо потім, а тепер треба негайно зробити глибинне свердління, тут на березі, коло острівця.

— Знову? Ми ж там уже свердлили. Маємо досить уявлення про скелю, — сказав Шумейко, не розуміючи, чого це так раптово потребувалося робити нові розвідки.

— Атож робили, — відповів спокійно професор, — та треба, Генадію Петровичу, ще раз перевірити ґраніт отієї скелі, бо ми не надавали їй раніше такого важливого значення, як оце тепер.

Шумейко закинув здивовано, чи не передбачається якихось змін із проектом, бо все ж ніби тут було вирішено, кожна скелька мала своє визначення.

— Так, так. Цілком справедливо, — сказав професор коротко й неясно, потім додав, що ніяких, власне, істотних змін немає, а що він хоче внести деякі незначні корективи. — Я ще не дійшов до того, що саме годиться тут зробити, але почиваю, що треба щось зробити; для цього й приїхав сюди. Я думаю, що ота скелька нам буде дуже потрібна. Тому й треба добре знати її породу.

Шумейко зауважив, що скелька є природним продовженням надбережного ґраніту й що певно вона такої самої міці, як і суміжна.

— Можливо, можливо, — погодився професор увічливо, але з поткою нетерпеливості в голосі. — Можливо, але тут навіть у дрібницях треба додержуватись мудрого правила, що слід краще сім раз виміряти, щоб потім відрізати раз та гаразд. Ви вже, будь ласка, потурбуйтесь, щоб негайно розпочати свердління.

Наступного дня на скельці, що за острівцем коло правого берега, можна було бачити свердлову машину, що підносилася угору своїм високим триніжником, зробленим із струнких, як щогла, сосчин, і гурт людей коло неї. Різкий і подражливий дзум, сполохуючи прибережну тишу, ішов звідти зранку до пізнього вечора. Там прискорено робили глибинне свердління, метр за метром занурювались у скелю.

— Все ще м'який граніт? гнейсуватий? — тривожно дивився професор на грудочки слабкого граніту з верхніх шарів скельки. Він хмурився, задумливо похитував головою, легко перетираючи грудочки пальцями, ніби це зневажало його пляни. Нарешті заспокоївся, довідавшись, що скеля щодалі виявляє добру міць.

— А скажіть, товаришу професоре, коли ж усе таки почнеться тут будівництво? — запитував машиніст свердлової машини, — а то аж ніяково стає. Тільки й слави, що дірок тих скрізь тут нарobili.

— Еге ж, коли? — підхоплював робітник. — Я гадав лишитися тут на будівництві, тому й приїхав сюди; аж бачу нічого немає. Доведеться вертатися назад, — кидав на професора запитливі погляди, повні докору.

Професор відповідав щось неясно, швидко, мовляв, все роз'ясниться, і, уникаючи ніби цих дражливих запитань, вертався до себе у віллу.

Тут, пойнятий тривогою, задумливий і скучений, довго ходив по кімнаті, розглядав розкладені на столі полотнища. А то, усівшись за стіл, брався знову креслити, щось вираховувати. Він поринув тепер цілком у цифри й проекти, припинивши навіть свої прогулінки на скелю.

Накресливши ще один ескіз якось споруди, він довго роздивлявся його. Аж ось в очах його, зосережених, застигло непорушних, спалахнули веселі вогники, а на обличчі, неголеному й утомленому, заграла радісна посмішка. Він ніби змолодів. Підвівши гордовито голову, він жваво заторохкотів пальцями по столу, вибиваючи бадьюорій марш, і навіть непомітно перейшов на мотив з опери Кармен, повторюючи вголос запально й радісно останні строфи з хору хлоп'ят, з їх тріскучим бравурно-безжурним:

Та-ра-та-та-та-та
Та-ра-та-та-та-та

Трохи втихомирившись, хоч усе ще схвильсований, зіскочив на ноги, поглянув у вікно, на річку, нарешті, схопив капелюха й наміривсь був податися з кімнати, як на дверях перестрів його Шумейко.

— Скеля міцна, твердий граніт,— сказав геолог, входячи в кімнату. — Можна, гадаю, припинити дослідження.

— Чудесно, чудесно,— мовив професор. — Я так і думав. А я, знаєте, теж скінчив, — додав він із радісним блиском очей. — Все скінчив і остаточно. Добре тепер виходить. Я цілком задоволений.

Він говорив уривчасто, короткими фразами, не вдаючись у докладніший виклад своїх думок. А як Шумейко, здивований з його піднесеного настрою, не міг зрозуміти його причин, ані думок, висловлених надто загадково, то професор докладно розповідав.

Проект будівництва в основному був ухвалений урядовою комісією й американськими інженерами-консультантами за п'ятим варіантом. Експертиза запропонувала деякі зміни в будуванні шлюзів і гідростанції. Останню визнано за доцільне ставити ближче до берега, ніж раніше запроектовано. Це має рацію, бо зменшує скельні роботи й, розуміється, здешевлює будівництво. Проте переміщення станції при збереженні положення греблі виявляється невигідним, бо довелося б для сполучення ставити водостримувальну стіну

довжиною в 115 метрів, а це знов би викликало значні витрати. З'явилася думка перенести греблю трохи вниз по течії. Та цього не можна було допустити через несприятливі фізично-геологічні умовини ріки саме в тому місці. Отож треба було шукати інших рішень. Ось тут і виникла низка варіантів.

Професор був промовк. Рисочка неспокою поклалася на його обличчі, ніби тепер він знову переживав усі турботливі й тривожні хвилини своїх творчих пошукувань. Потім оживившись, провадив далі:

— Ви певно знаєте, що за тими варіантами гребля мала бути прямолінійною. Потім я гадав дати їй інше окреслення, зробити її ломаною, з тим, щоб частину її від зламу біля малого островця опустити трохи нижче й таким чином сполучити її з гідростанцією. Та цей варіант мене не задовольняв, хоч із технічного боку це було можливо. Хотілося ж, щоб гребля мала бездоганно викінчений і зовні вигляд. Тоді виникла думка зробити греблю, починаючи від середньої течії й до правого берега, по дузі кола, лишивши другу половину її незмінною. Але й ця форма мене не вдовольняла. Нарешті я прийшов оце до мислі зробити всю греблю дугуватою. Я перевірив. Все виходить прекрасно. Це дев'ятий варіант і останній. Вона матиме дугу кола радіусом 600 метрів, випнута проти

течії. Це буде, скажу я вам, дорогий Генадію Петровичу, — заявив він урочисто, — не тільки технічно найдоцільніше, а й мистецьки досконале. А цього й потребує споруда, що стоятиме цілі віки, що буде пам'ятником нашої доби, що про неї говоритимуть наші нащадки.

З цими словами професор, схвилюваний і замріяний, із блискучими вогниками в очах і радісною усмішкою на обличчі, підійшов до вікна й мов той романтичний поет довго дивився на річку, на острівці, де мала проходити гребля, ніби бачив її перед себе збудованою, цілком викінченою, ніби милувався своїм витвором.

Шумейко уважно, з цікавістю слухав історію з проєктом будівництва. Хоч він і не зовсім, здавалось, відчуває професорову радість і захоплення, проте, поглядаючи на його обличчя, вдоволено піддакував.

— А як же все таки з будівництвом? — поспітив він згодом професора, що все ще замріяно поглядав у вікно. — Мало розробити проєкт, треба його здійснити, треба починати будувати. А тут щось нічого не видно. Все затягається, відкладається, комісії та експертизи, знов комісії та експертизи. Не добре, коли ото багато комісій та експертіз. Знаєте, коли ото в парламенті передають щось до комісії, то так і здається, що з того швидко нічого не вийде.

Професор стрепенувся. Розвіюючи свою замріяність, він споханнями очима поглянув на свого співбесідника.

— Це цілком слушне запитання. Коли? — проказав він зниженим голосом. — Все, що од нас залежало, ми викінчили. Роботу можна було б розпочати, не дивлячись на деякі незначні зміни з проектом греблі, бо ж багато часу заберуть тут допоміжні роботи, будування житла тощо. Отож і я питуюся: коли?

— То може не зовсім ще ясна доцільність будівництва і його економічна ефективність? Чи може проект не зовсім задовольняє? — поспітав Шумейко.

Професор похитав заперечливо головою.

— Рентабельність його визнана урядовою комісією при Вищій союзній раді народного господарства й американськими консультантами, добрими знавцями гідротехніки.

— Та чого ж тоді затримується? Чому не має досі постанови про будівництво? В чім причина того, що справа перебуває в якомусь зачарованому колі проектних розроблень, комісійних переглядів, експертіз і далі цього не може рушити?

Професор мовчав. Це запитання, таке просте й слушне, видалося йому досить складним. Для нього теж не все в цій справі було, здавалося, ясним і зрозумілим. Отож замислений і стриманий із довгими павзами, добираючи слова, викладав свою думку.

Велетенський маштаб робіт, що тут запропоновано, зовсім нових і незвичних для нашої країни, вимагає потрібної обережності від Союзного уряду. Це цілком нормальну, бойдемова про витрату сотень мільйонів карбованців на будівництво, що почне давати свій ефект через п'ять-шість років. Ну є, може, і побоювання, чи не обтяжить зараз це будівництво бюджет, чи не потребує воно нових і значних коштів понад проектних, як це часто трапляється тепер з попередніми кошторисами й як трапилося хоча б з будівництвом Волховської гідростанції. Адже вона поглинула коштів значно більше, ніж передбачалося. Все це створює, очевидно, обережне ставлення й до цього проекту. Потім тут, можливо, є деякі сторонні, так би сказати, впливи, що вносять затяжку, — додав він накінець не зовсім ясно.

— Тобто? — поспітив Шумейко. — Що маєте на увазі? — поглянув він на професора з зрозумілою цікавістю й настороженістю.

Професор розвів перед ним руками.

— Та я так, до слова. Може нічого того й немає. Звісно, кожен бажає якнайскорше побачити здійснення своїх проектів. І коли цього немає, то йому все тоді здається, — сказав він ще більш неясно. — Кажуть, є думка передати проект на нову консультацію.

Шумейко закинув, чи не діє, бува, тут якась прихована тенденція, скерована, якщо

не на провал узагалі будівництва, то принаймні на його відтяжку.

— Я, боюся, повторю, отих безкінечних комісій і консультацій, — проказав він глухо, з ноткою занепокоєння. — Чого доброго справа затягнеться ще надовго. Щоб не трапилось ще того, що з попередніми проектами, хоч би з проектом Розова, — додав він нахмурено.

— Що ви? що ви? — замахав рукою професор. А втім на його обличчі раптово поклалась задумливість. Він раптово пригадав історію попередніх проектів, скерованих на розв'язання дніпрівської проблеми. Особливо вразила його згадана Шумейком доля проекту інженера Розова, що досить правильно підійшов за кілька років перед революцією до розв'язання цієї проблеми, розробивши проект шлюзування Дніпра й будування двох гідростанцій.

„Справді, якщо до будівництва на Дніпрі за його проектом, — думав професор, — не приступлять незабаром, то хто знає, що трапиться потім. Чи не спіткає і його проекта, над яким він стільки працював, до якого положив за ці шість років стільки зусиль і енергії, така ж доля, що спіткала всі попередні, сховані в міністерських архівах“.

Глибока тривога, навіть страх огорнули його. То був страх творця, будівника, за долю виплеканого твору, що його так любив;

Державна премія Трудового
Червоного Прапора
Республіканської
УРСР імені КПРС

що ним так захоплювався, що ним жив останні роки.

— Ні, ні, цього не може бути, — проказав він тихо. — Радянська влада, доручивши нам розроблення цього проекту, доведе справу до цілковитого завершення.

Потім, бажаючи ніби розвіяти невеселі думки, що мимохіть набігли на нього із словами Шумейка, поспітив несподівано:

— Так ви, кажете, привезли багатошний матеріал із степу? Це цікаво, цікаво. Ну що ж там знайшли?

Шумейко тільки й чекав на це запитання. Він охоче й докладно розповідав:

— Дніпрівське Припоріжжя, — говорив він поважним тоном, роблячи свої висновки, висуваючи різні передбачення й гіпотези, — усе Дніпрівське Припоріжжя багате на корисні копалини. Поперше, тут є сила кам'яних порід, граніту й діориту. Подруге, маємо скрізь, особливо по обох берегах ріки Конки, величезні ресурси вапняка, придатного для перепалу на вапно, для цементних заводів, для флюсу доменних печей. Потретє, є великі родовища чистих кварцових пісків, придатних для гуті, родовища прекрасної глини, фарфорової, огнестійкої й інших високих якостей. Четверте, і це головне: в долині річки Конки виявлена магнітна аномалія, досить значної сили. А це дає підстави гадати про залігання тут залізної руди, про поширення її родовищ

від Кривого Рогу до Дніпра й далі на схід. І п'яте. Знайдено в долині тієї ж ріки Конки залягання чорного піску, зафарбленого манганом, а також дробинки манганду в піску говорять про можливість залягання його по берегах Конки.

— Взагалі, — підкреслив він, — Дніпрівське Припоріжжя має, як це бачимо з поверхового обсліду, досить корисних копалин. Воно має, може, навіть свою додаткову мінеральну базу для розвитку тут промисловості, навіть металургійної. Треба тільки подбати про глибші й повніші дослідження цього краю, про що досі дуже мало дбали, скерувати увагу на розвідку залізних руд і пластів кам'яновугільної системи між Кривим Рогом і Донбасом, особливо в напрямку на Оріхів і на Корсак-Могилу.

— Так, це так, — погодився професор. — У цьому напрямку слід би добре попрацювати нашій науці, — проказав він живо, розвиваючи положення Шумейка. — Мінеральна база разом з електроенергетичною створила б тут прекрасні можливості для промисловості й для розквіту країни. І я сподіваюсь, що це так і буде.

— І ви гадаєте, що ваш проект буде здійснений? — поспітав Шумейко.

Професор поглянув на геолога. Тривожна рисочка знову набігла на його обличчя, але тепер швидко зникла.

— Я певний цього. І коли є ще деякі особи, що вважають за потрібне перевірити знову проект, то український уряд дуже, що цікавиться цією справою... — почав був професор, та за раз же спинився, бо в цю хвилину в двері хтось енергійно постукав.

У кімнату ввійшов листоноша й, витягши із сумочки телеграму, подав її професорові.

Останній, пробігши рядки, трохи був замислився, ніби розмірковував, що приходить за цією несподіваною й категоричною телеграмою.

— Держплян України викликає негайно прибути до Харкова, на засідання у важливій справі, — проказав він, прочитавши вдруге телеграму. — Треба іхати. Певне щось трапилось важливе.

Поділившись іще думками про можливі багатства, заховані в надрах Придніпрів'я, професор, звеселівші, уявився збиратись у дорогу.

Коли другого дня ранком він прибув до Харкова й зайшов до президії Державної плянової комісії при Раднаркомі, його зустрів інженер Герлах радісним привітанням.

— А, професор! От і гаразд! Сьогодні великий день. Вам треба ввечері робити доповідь.

— З корабля на бал, — посміхнувся здивований професор. Потім, цікавлячись доповіддю, поспітив, що то за великий день випадає сьогодні.

— Ви нічого не знаєте? Не в курсі справ? Не читаете певно українських столичних газет? Гадаєте непотрібно? — напустився він на нього простодушним тоном, за яким приховувалася нотка докірливості, сполучена з вибачливістю. — Суспільність України, зокрема придніпрівських районів, хай вам буде відомо,—провадив він далі серйозним тоном,— дуже цікавиться долею дніпрівського будівництва. А в українській пресі з'явилася низка статей відповідальних осіб. Ви не читали статті товариша Чубаря? Я думаю, вам треба було б то її знати. Послухайте, що пише голова Раднаркому української республіки, — витяг він із портфеля газету.

... Дніпрельстан — це найбільший крок у справі індустріалізації країни — мусить стати за завдання, що його треба вирішити вже сьогодні, — поглядаючи у газету, переказував статтю.

... Це велетенське спорудження багатьох лякає, особливо тих, хто має нахил економити на колпійках, вирішуючи основні проблеми. Чимало є в нас супротивників великих робіт взагалі, а Дніпрельстану зокрема, що, прикриваючись усікими безґрунтовними доказами, намагаються тягнути нас назад від сміливих починань.

... Але відкладати будівництво не можна. Треба тепер вирішити питання про початок здійснення проекту, поставити до цієї справи

людей та прикувати до цієї проблеми увагу широких трудящих мас, мобілізувати кошти. І щораніше вирішать питання Союзні органи, то успішніше буде вирішене це невідкладне завдання.

Герлах підвів голову, моргнув багатозна-
чуще очима, мовляв, ось що важне сталося
й, засунувши, знову газету в портфель, по
короткій павзі додав:

— Так от це саме питання й поставлене сьогодні на розгляд спеціального об'єднаного засідання президії Всеукраїнського централь-
ного виконавчого комітету і Ради народних комісарів, де ви й мусите робити доповідь.

Професор слухав цю інформацію з підви-
щеною цікавістю, вдоволений з того, що справа набрала, нарешті, широкої громадської уваги. А що натяки на невірів і скептиків, супротивників великих робіт, були для нього не зовсім зрозумілими, то він, висловивши подив на адресу тих маловірів, поспітав, що ж все таки трапилось, чи не виникла якась загроза.

Герлах відповідав, що нічого, мовляв, за-
грозливого не трапилось, є лише деякі ба-
лачки й неясність.

— Ви пригадуєте на черговому пленумі Дніпробуду, що відбувся недавно в Москві, були голоси за те, щоб не спішити з будів-
ництвом, бо проект, мовляв, не зовсім роз-
роблено. Дехто висував думку, щоб проект

дати на нову консультацію. А тепер є навіть такі, що заперечують першочерговість дніпрівського будівництва й натомість висувають знаєте що? Волго-Донський канал. Ви, розуміється, чули про цей проект, що його обстоює професор Осадчий та інженер...

При цих словах професор несподівано скочився з крісла.

— Волго-Донський канал?

— Ато ж. За цим проектом, як ви знаєте, гадають сполучити Волгу з Доном і портами Озівського моря, щоб експортувати з Вольського району зайвину хліба.

— Ну й діла! — витиснув професор, сідаючи знову в крісло.— Та цей проект, на мою думку, запізнився так років на півтораста. Він потребує колосальних витрат, а ефект буде невеликий, бо коли ми на Дніпрі робимо тільки один шлюз і в одному місці, то там треба робити кілька шлюзів. В одному місці треба буде підняти на двадцять сажнів, а в іншому опустити на сорок сажнів. По-моєму там краще будувати нову залізницю, ніж отої канал.

— Він не тільки технічно недоладний, він і економічно нераціональний, — зауважив Герлах.— Розв'язуючи проблему Дніпра, ми йдемо до створення бази індустріальної, без чого країна ве може рухатись уперед, а той проект впирається в сільське господарство. Ба навіть і з цього боку він не дуже наспів, бо той район, що з нього, за проектом, гадають

експортувати хліб до Озівських портів, покищо має іадто замалі лишки його й за добрих умов може тільки років за десять дійде того стану з хліборобством, що ми його вже маємо в Дніпровім басейні.

— Волго-Донський канал, — повторив знову професор з іронічною гримасою на обличчі, — це вже занадто короткозоро, якщо не жарт безвідповідальних осіб.

— Цілком справедливо, — погодився Герлах і додав, помовчавши, з ноткою сумовитості:— Звичайно було б тільки кумедним те, що якийсь невдаха з бідною фантазією висуває архаїчний проект, коли б він не дебатувався в поважній економічній пресі й коли б дехто з поважніших людей не підтримував його, висуваючи за конкурента Дніпрівському будівництву.

— Ні, це неможливо! Це якесь непорозуміння, — скрикнув професор. — Треба, щоб Союзні органи припинили цю балакаїну, ухваливши проект Дніпрівського будівництва, — проказав схильовано, гублячи рівновагу.

— Про це сьогодні й буде мова, — сказав інженер Герлах. — Підготуйтесь, будь ласка, на вечір з доповіддю, — нагадав про засідання, передаючи перепустку на право входу в будинок ВУЦВК.

Увечері, коло сьомої години, коли Тевелів майдан, блідо освітлений ліхтарями електрики,

тонув, мов якийсь фантастичний корабель, у густих хвилях осінніх туманів, професор, тримаючи під рукою туго набитого портфеля, наближався до присадкуватого будинку Центрального виконавчого комітету.

Він із легким хвильованням, що мимохіть огорнуло його, підіймався м'якими, застеленими килимами, мармуровими сходами на другий поверх.

У блакитній залі, де мало відбутися засідання, високій і просторій, заливій електрикою, було досить людно й гамірко. Тут зібралися члени уряду, відповідальні працівники профспілок і промисловості.

Точно о сьомій годині голова, відкриваючи засідання, нагадав, що метою його є єдине питання, важливе й невідкладне, питання про вирішення дніпрівської проблеми.

— Хоч основна проектна робота над розв'язанням цієї проблеми, — говорив він, — провадиться в спеціальних комісіях при Союзних органах, від яких залежить і остаточне її вирішення, проте це питання, що в першу чергу зачіпає інтереси українського робітництва й селянства, цікавить і турбує всіх нас. Про це свідчать постанови в цій справі робітничих зборів у Дніпропетрівському, Запоріжжі, Харкові й у Донбасі, і низка запитань, звернених до уряду. Тим то український уряд і ставить його на обговорення цього спільнотного засідання. Обізнавшись із

станом підготівних робіт, ми мусимо винести відповідне рішення.

Після того, як представник Держпляну доповів історію, досить довгу й складну, з розробленням й перевіренням проєкту, слово було дано професорові.

Останній повільно, почуваючи пильні зори присутніх, підвівся, підійшовши до катедри, де розіклав свої проєктні й кошторисні обчислення. Він мимохіть спинив свій зір на портреті Леніна, що стояв перед ним на стіні, і, ніби підбадьорившись, по якійсь хвилині мовчання, почав викладати проєкт.

— Проблема Дніпра, над розв'язанням якої ми працюємо, не нова, — почав він тихим голосом. — Протягом останнього перед війною десятиліття вона раз-у-раз притягала до себе увагу відповідних відомств і інженерних сил. Проте, лишалась невирішеною. Тільки тепер радянська влада, оголосивши лозунг електрифікації країни, поставила цю проблему на цілковите розв'язання. Якщо раніше ця проблема ставилась у площину поліпшення й впорядкування плавби через пороги з одноразовим використанням водної енергії, то тепер вона розв'язується значно ширше й повніше. Наш проєкт не тільки вирішає транспортну проблему Дніпра, він передбачає використання енергетичних сил Дніпра, обіймає всю проблему розвитку промисловості південної України на базі її електрифі-

кації й використання багатючих природних ресурсів району.

— З технічного боку ця проблема розв'язується зовсім просто. Ми перегороджуємо Дніпро коло Кічкаса міцною греблею на шістдесят метрів заввишки. Вода в Дніпрі підвищується на тридцять сім метрів і затопляє пороги, через які вільно проходить пароплави, ідучи з Дніпропетровського вниз, чи назад. Щоб пропустити їх до Запоріжжя, ми робимо коло греблі шлюзи. Дніпро стає судоплавним на всьому просторі від верхів'їв далекого Полісся до портів Чорного моря. А коло греблі, з другого боку, будуємо могутню гідростанцію на шістсот тисяч кінських сил. От і вся проблема.

Він поглянув на обличчя присутніх, намагаючись ніби зрозуміти їхнє ставлення й настрій, і провадив далі:

— Чи доцільно будувати тепер ці споруди? Чи рентабельно вкладати капіталі? Головне, чи буде споживач на енергію? Електроенергія з цієї станції коштуватиме три чверти коп. за кіловат, буде найдешевшою у світі, дешевшою за найрентабельніші американські гідростанції, де вона обходиться не менше, як півтори коп., не кажучи вже про наші теплові станції, де вона коштує неймовірно дорого. На таку дешеву енергію споживач мусить бути. Він уже є. Побудувавши лінії передачі, можна було б забез-

печити нею заводи Запоріжжя, Кам'янського, Дніпропетровського й навіть Донбасу, де з закінченням реконструкції заводів значно побільшиться споживання енергії й де невигідно поширювати свої силові станції, як проєктували було деякі металурги. Але було б недоцільним витрачати цю енергію на, звичайно, існуючу промисловість. Треба її використати на створення цілком нових галузів індустрії, на виробництво високоякісних металів як алюміній, електросталь, феростали, потрібні для машинової, тракторної, автомоторної й авіаційної промисловості, що їх досі довозили із-за кордону. Завод алюмінійовий, електросталі, феростали — ось що треба будувати першою чергою на Дніпрі, поблизу гідростанції, щоб звільнитись від закордонної залежності, щоб поставити промисловість на власні ноги, на міцний ґрунт.

Потім він торкнувся тих вигод і змін, що їх зазнає сільське господарство в районі порожистої частини Дніпра, де можна оросити до ста тисяч гектарів посушливої безводної землі, зробити їх родючими, побудувавши канали й поставивши водосмоки на дешеву електроенергію.

Уникаючи дрібніших моментів, він з властивою здібністю синтезувати окремі явища, розвивав цілий комплекс розвитку промисловості й сільського господарства, доводячи доцільність і своєчасність будівництва.

Він говорив повільно й розважно, зважуючи кожне слово, обґрутувуючи кожне положення цифрами, а то раптово підносив голос, оживлявся, непомітно переходив на патетичний тон, захоплюючись проектом гіантських споруд. І знову, почуваючи ніяковість за свою ніби мрійність, звертався до цифр, до кошторисних обрахунків, доводив їх реальність і безсумнівність.

— У декого може виникнути запитання, а то й сумнів, і це буде цілком нормальним, — говорив він з ноткою легенького хвилювання, дивлячись на зосереджені обличчя присутніх, — че не помиляємося ми, не досить ще досвідчені в таких будівництвах, у своїх обчисленнях, чи досить надійною вийде гребля, чи забезпечує вона справну роботу гідростанції? Так ось я кажу. Раніше, ніж будувати проекти, ми добре вивчили річку, складений проект кілька разів перевіряли в комісіях, нарешті, зверталися до американських інженерів, досвідчених у таких будівництвах. Жадних сумнівів проект не викликає. Основа греблі — Дніпрове днище, а вона є найважливішою частиною споруди, на думку тих інженерів, являється найкращою в усьому світі, вибір місця її розташування греблі зроблено цілком правильно, і взагалі будівництво є одним із найрентабельніших.

Він замовк 1, озирнувшись по залі, нетвердою ходою пройшов до свого крісла.

На хвилину настала тиша. Професор, схвилюваний, зніяковільний, чекаючи на виступи присутніх, знову поглянув на портрет Леніна.

— У якому стані перебуває тепер проект будівництва? — поспілав в цю хвилину голова зібрання.

— Проект цілком викінчений і хоч сьогодні можна починати будівництво. І треба було б починати, бо затяжка на два-три місяці неминуче потягне за собою затяжку на цілий рік, бо не можна вже буде підготуватися до сезонних робіт на річці.

По цьому голова засідання зауважив, що з дніпрівською проблемою всі присутні певно вже обізнані, що основні положення проекту обговорювали не раз і в плянуванчих комісіях, де визнано економічну доцільність споруд. Тим то немає, мовляв, особливої потреби спинятися на деталях.

— Нам треба, виходячи з виключної важливості запроектованих споруд, внести ясність у цю справу, покінчити з балачками, що точаться навколо неї.

Тоді один по одному промовляли члени уряду. То був одностайний голос, ясний і рішучий, перейнятий почуттям глибокої відповідальності за висловлені думки, за подані висновки, за зформульовані рішення.

.. Господарство України й цілого Союзу потребує не тільки реконструкції старої промисловості, а й створення нової, рентабель-

нішої бази, побудованої на останніх досягненнях науки і техніки. Дніпрельстан є могутня енергетична база для ісвої індустрії. Дніпрельстан є основа для дальнього поступу цілого господарства, для руху вперед до соціалізму. Справу про Дніпрельстан треба негайно вирішити.

— „Коли ж буде той Дніпрельстан? Пора вже перейти від слів до діла — ось що можна чути тепер скрізь по робітничих зборах“, говорили представники місцевих виконкомів, підтримуючи думку про першочерговість і важливість цього будівництва.

— Коштів немає? Кошти треба знайти, кошти мусять бути! — заявляв рішуче наркомфін. — Тридцять мільйонів на рік, двісті на все будівництво це не під силу республіканському бюджетові, але їх легко можна викроїти із Союзного кількамільярдного бюджету. Проте із республіканського, хоч і труднувато, а можна виділити п'ять мільйонів, щоб тільки починати діло, не затягувати його на невизначений час. Якщо потрібно, оголосимо спеціальну позику. А кошти мусять бути!

— Ми, незаможні селяни, — мовив сивоусий представник Всеукр. комітету незаможників, — заявляємо, що коли уряд оголосить таку позику, ми охоче її передплатимо, бо добре розуміємо, яке то велике значення матиме для всіх нас Дніпрельстан.

Слово Дніпрельстан бреніло голосно й поважно. Воно було в усіх на вустах. Кожен висловлював його з любов'ю, півторював з ревнивою пристрастю, нібито це була жива, для всіх близька, для всіх дорога істота, що для неї виникла якась загроза, постала небезпека.

І коли наприкінці засідання після ухваленої резолюції про потребу негайного будівництва Дніпрівської гідростанції клопотання перед Союзним урядом про видачу відповідної постанови й коштів хтось вигукнув: „Дайош Дніпрельстан“ — це прозвучало поважно, вразливо й владно, без жадної нотки легковажності, що часом вчувається в цьому, поклику.

І коли професор, по закінченні засідання вертався до готелю, мимохіть замислившись над долею свого проекту, у його вухах спокійливо дзвеніло це „дайош“, як неминучість, як останній і безповоротний вирок.

І справді, невдовзі по тому він читав постанову Союзного уряду про початок будування Дніпрівської гідроцентралі, призначення управи головного інженера й асигнування потрібних на це будівництво коштів.

ПЕРЕМОЖЦІ СКЕЛЬ

I

Інженер Перегуда спав ще міцним передранковим сном короткої липневої ночі, коли розітнулися один за одним дужі, гуркітливі, схожі на гарматну стрілянину, вибухи, від яких із брязкотом шибок у вікнах ходором заходила земля, будинок і ліжко. Хоч ці вибухи, важкі й погрозливі, зовсім близькі, то віддалені трохи, були тут звичайним явищем, повторюваним день-у-день, цілі місяці, ба навіть роки, а втім, як і раніше, відколи опинився Перегуда тут на роботі, вражали його своєю несподіванкою, зроджували незрозуміле відчуття страху, турботливости, тривоги. Вони служили йому ніби сигналом для дії.

Отож інженер Перегуда раптово розкрив повіки й так само раптово, підкоряючись могутньому голосові інстинкту, зіскочив на ноги. Розвіюючи дрімотність, він став прибиратись, аж ось почувся телефонний дзвінок. Він підійшов до трубки, трохи невдоволений з того, що так рано починають надокучати,

але й насторожений, аджеж, власне, це не часто трапляється, що йому дзвонять такої ранньої години. „Чи не стався який випадок?“ мимохіть подумав, здіймаючи трубку.

— Говорить Перепелиця. Чи не можете ви, Григорію Петровичу, зараз же прибути до нас? — почув він схвильований, так здається, голос десятника скельних робіт із середньої протоки.

— А що там такого? — поспитав, стримуючи своє занепокоєння, почуваючи, що там справді щось трапилось.

— Та що? Погано виходить. Сьогодні ще гірше, ніч учора. Якусь волинку заводять. Треба щось думати.

— Хто заводить? Що за волинка?

— Та хто ж? Звісно хто! Є такі. Ось сами побачите. Треба тільки скоріше щось ужити, доки не пізно,—відповів Перепелиця натяком.

— Чекайте! Я зараз! — вигукнув Перегуда, зрозумівши, що там на протоці щось не гаряд із роботою, і, скопивши кепі, вийшов із квартири.

Спустившись з виселка правого берега, він кривулястими стежками, плутаючись між прибережними горбами, через місточки, перекинуті над яругами, бистрою ходою поспішався до річки.

Знакомита картина дніпрівських споруд, така незвичайна й вражлива, така приваблива й завжди нова, не зважаючи на те,

що він щодня спостерігав і, розгорталась перед ним. Він залюбки поглядав на гіантські мури-бики, що височіли на дрікую з обох берегів, наступаючи на середню протоку, на ці-могутні контури ще невикінченої, але вже ясно окресленої споруди. „Опанувати середню протоку, звести там таке ж муровання, зімкнути тут греблю, і споруда готова“, думав він, ідучи перегаткою повз бетонного мурівня правого берега.

Ця велична картина споруд і нормальний, так здавалось, навколо, на всьому широкому просторі будівництва хід робіт, все це заспокійливо впливало на нього, розвіювало недавню тривогу й побоювання.

Та наблизившись до перегаток середньої протоки, звідки недавно випомпували воду де зяло тепер глибоке річне днище, він нахмурився. „Сьогодні, справді, гірше ніж учора“, згадав застережливу фразу десятуніка Перепелиці.

Він підійшов ближче до самої копані й бистрим поглядом кинув униз на відгороджене зо всіх боків днище. Тривожна рибочка враз поклалася йому на обличчі. Тут, на досить просторому ґранітному терені, де, за пляном, мусіло працювати на виймі слабого ґраніту щонайменше триста грабарів, він побачив усього чоловіків із п'ятдесяти. Розбившись на гурточки, вони якось непомітно вовтузились в одному, то в другому місці

копані, хто з перфоратором робив бурки для закладки вибухових патронів, а хто вантажив потрощене каміння на спущені дериками цебри. Кілька дериків стояли навіть зовсім без діла, з непорушно знятими вгору високими металевими стрілами. І тільки станок „Сандерсона“, що робив глибоке буріння, зроджуючи невпинний дзум, оживляв невеселу картину робіт.

— Це не то що гірше за вчора, а просто скандал. Якщо вчора працювало понад сто чоловіка, — прикинув він цифрами, — і вийняли п'ятсот кубів скелі, хоч треба було вийняти яло тисячі, то що ж буде сьогодні?

Схвильований, не розуміючи, чого так мало вийшло людей на роботу, він посувався перегаткою вперед до другого краю, поглядаючи на грабарів, ніби хотів ще раз перевірити свої перші враження.

— Що ж це таке? Де люди? Перепилися хіба! — заговорив тривожно, зустрівшись із десятником, що в цю хвилину крутими сходами підвівся з копані на перегатку.

Перепелиця здвигнув плечима.

— Гірше, ніж перепилися. Кажуть, просто сидять коло свого табору й мугирять.

— Отуди к бісу! Як то сидять? Святкують чи що? — скрикнув Перегуда, що ніяк не сподівався на такий сюрприз, пустивши при цьому для полегкості на адресу грабарів кріпке й досить популярне слово. — Хто ж

не вийшов?—поспітав пом'якшеним голосом, поглянувши знову в копань.

— Артіль Чепурного, артіль Голомозого, артіль Касяна. Всі черкаські, що недавно приїхали з Турксибу. Гадають від'їджати чи що,—проговорив Перепелиця, зауваживши, що треба щось зробити, щоб вони лишилися, бо з тими, мовляв, кількома десятками, що тут є, багато не наробимо.

Перегуда замислився.

Перспектива втратити черкаських грабарів стурбувала його. Хоч вони й не довго тут працювали, повернувшись із Турксибу, проте з перших же днів він побачив іх досвідченність і витривалість, їхню вмілість просто і звикло орудувати коло каміння. На них він покладав надії, сподіваючись, якось надолужити нестачу людей і вчасно приготувати днище для бетонування. Відхід їх з дільниці, де й так не вистачало людей, міг зле відбитися на роботі, навіть зірвати всі пляни й передбачення.

Довідавшись, що з ними ніхто ще не розмовляв, ніхто не вживав якихось заходів впливу, він надумав поговорити з ними особисто.

Вийшовши на берег і відвідавши робочком, він зразу ж з представником робітковому тачанкою виїхав до грабарського табору.

На початку будівництва, коли Дніпрові береги були ще голі, коли тут тільки но-

починали будувати виселки, а земельно-скельні роботи, за браком механізмів, провадили ручним способом, вивозячи кіньми вибраний ґрунт, тоді грабарі з кіньми і возами стояли справжнім табором на березі, просто під небом. Тепер тут розкинувся звичайний виселок з будиночками й бараками, де мешкали й грабарі, намагаючись дотримуватись у харчуванні артільних звичок.

Отож до цих бараків, що закінчували собою робітничий виселок, і приїхав Перегуда з представником робітковому.

Коло одного з них на випаленій сонцем землі розташувався цілий гурт мужчин, де одні, напівлі, виставивши на сонце засмаглі спини, лежали на боках, інші сиділи, спустивши руки на коліна, розмовляючи.

— Хто тут старший із вас? — поспитав Перегуда, зіскочивши з тачанки й підійшовши до гурту.

— Всі тут, дядя, старші, — відповів один чолов'яга, із кудлатою головою й ріденькою русявою борідкою на широкому, з маленькими очима, обличчі, що сидів на землі, випнувши колесом голену спину й охопивши руками, зложеними мов перевесло, круглі, як у жінки, коліна, в той час, як інші скоса й якось байдуже поглядали на прибулих.

— Я інженер, — сказав Перегуда, трохи зніяковілий із байдужої зустрічі й надто фамільярно вимовленого слова „дядя“. — Я інже-

нер Перегуда із скельних робіт,— сказав поважним тоном, гадаючи, що його не впізнали, а може й зовсім не знали ще за коротким часом їхнього перебування на будівництві, де стільки є інженерів і техніків.

— А?.. — витиснув той же чоловік довгий і незрозумілий звук, сповнений подиву, не то погірдливої байдужості, мовляв, ми теж інженери, тим часом як інші все ще лежали непорушно.

Перегуда стояв якусь хвилину розгублений. Ідучи сюди, він уявляв собі поважну, товариську й разом ділову бесіду. А ця зустріч своєю байдужістю охолодила його. Він не знав, із чого починати, з ким власне розмовляти, як підійти, нарешті, до цих людей, досить таки холодно настроєних.

— Що ж, хлопці, на сонці мабуть краще лежати, ніж працювати? — кинув в'ідливо й просто, з веселою міною на обличчі, представник робітковому Голобородько. — Ото була б живуха, якби оце всі ми отак зробили, не пішли на роботу, а виставивши б спини на сонце та й розважались собі. І довго ж ото думаете отак працювати?

— Чого там довго? Увечері, як настане **холодок**, так і потягнемо на станцію,— обізвався, підвівши голову з землі й посміхаючись, чорнявий парубок, якому видно сподобався Голобородьків дотеп.

Парубкова усмішка розтопила холодок.

— Ми приїхали до вас, щоб поговорити про роботу, де ваш артільник? — поспітав Перегуда, пробуючи вхопитись за нитку розмови.

— Я артільник, Касян, — сказав перший мужчина, з ріденькою борідкою, надіваючи сорочку, — можемо й поговорити, — витиснув набиндучившись, вважаючи певно, що тепер, після належної витримки, настала хвилина й для бесіди. І з цими словами звівся на ноги.

Бесіда була надто довгою й тягучою, повною дипломатичних натяків і павз, де кожна сторона намагалася намацати позицію другої.

Говорив спочатку Голобородсько. Він гадав вплинути на свідомість грабарів, викликати в них почуття солідарності зо всіма трудящими й каяття за необачний вчинок, за легковажний і шкідливий намір.

— Залишити будівництво в такий час, коли кожна хвилина дорога, коли всі напружають зусилля, щоб виконати плян, щоб з честю перемогти труднощі, та це ж просто злочин, — цього не може припустити жаден свідомий робітник, — апелював він до іхньої свідомості й революційного сумління.

А втім на всі свої міркування, докори й закиди зустрічав мовчазливі, холодні, потуплені в землю зори, то короткі стримані й ніби безневинні репліки, що все це, мовляв, ми розуміємо, а тільки от справа так скла-

дається, що треба їхати додому, з дому жінки викликають, бо немає кому прибирати врожаю.

— Впораємось із хлібом, а там, коли що, то повернемось і сюди.

Їхня стриманість і холоднуватість, навіть байдужість — усе це свідчило про їх нещирість, викликало думку, що за тими вигаданими мотивами приховується вироблена тактика, а може непохитний намір кинути будівництво й перебратись кудись на інше. Отож Голобородько, вичерпавши безрезультатно ввесь арсенал ідеологічного впливу, мимохіть, по хвилині вагання, кинув запально:

— Та ви що? Хочете грati в руку нашим ворогам? Хочете допомагати шкідникам? Це ж можуть робити тільки глитаї та їхні підлабузники.

Цей закид несподівано викликав галас і шум, усі заговорили, протестуючи, ніби ображені в своїх чеснотах і добрих почуваннях.

— Ми то глитаї? Га? Чуєте, хлопці? — репетував Касян, звертаючись до грабарів та блискаючи очима на Голобородька. — Ти ще не знав, що воно й до чого, де береться й як достається, а ми вже із мозолями на руках ходили. Ми робили Черкаську залізницю, працювали на Донецькій і на Ровенській, ми будували Турксіб, — з погордою називав він міста, залізниці й заводи, розкидані на всьому просторі безкрайнього Со-

юзу, будовані нібито ними, черкаськими грабарями й саме іхньою артіллю.

Справа набирала надто делікатного характеру. Було очевидним, що досить одного необачного слова і розмова може зовсім зірватись. Тим то Голобородько, вибравши слушну хвилину, обережно запитав, чого вони власне хочуть, із чого саме невдоволені, що воліють іхати з роботи?

Це запитання, скеровуючи бесіду в іншу площину, враз угамувало розбурхані пристрасті. Усі примовки, вичікувано поглядаючи на прибулих.

— Кажіть, кажіть, послухаемо,—заохочував заспокійливим тоном Перегуда.

— Та що тут казати? Звісно наше становище не дуже того... — почав був говорити чорнявий парубок, присівши на землю й несміливо озираючись по боках, та враз і осікся під похмурими й невдоволеними поглядами інших.

— Ти, Саньку, не поспішайся, хай ось Лукич скаже, — кинув хтось із землі. — Він у нас за старшого.

Тоді знову виступив Касян.

Він говорив досить тонко, не зовсім розкриваючи свої карти, більше натяками. Усі ми, мовляв, робимо в одного хазяїна, у совіцької владі, значить. А виходить, що скрізь по-своєму. Одне діло Турксіб, друге діло Тракторобуд, а ще інше Дніпробуд. На

Турксибі, приміром, ґрунт м'який. Просто бери лопатою й кидай, на Тракторобуді теж підходящий, а вже тут тобі каміння, граніт можна сказати хоч куди

Після цього переднього, так би сказати, слова, Касян, почухавши кудлату голову й дивлячись у бік, перейшов до суті.

— Знов же єй гроші. Що тепер ті гроші? — розводив перед себе руками. — Ще як Турксиб починали, то сало купували по тридцять копійок, а тепер за те саме рублі давай. Що заробиш, віднесеш на базар на сало та ї усе, а одним же салом і не проживеш, треба чогось і до сала та треба щось і на собі носити та ї додому ще послати. Звісно, воно б ще можна перебиватись, коли б діставали продукти, м'ясо там тощо для артільної кухні, з церобкоопу, а то ніякого рошоту немає, бо останні чоботи, що на Турксибі заробили, тут залишимо.

Він говорив і тепер натяками, обережно, з довгими павзами, не формулюючи думок, накреслюючи тільки канву для можливих умовин.

— То чого ж ви все таки хочете? — перепитав Перегуда, нічого не зрозумівши з цих декларативних заяв.

Касян мовчав. Він добре розумів, що грабарі зараз потрібні до зарізу, що без них тут не обійтуться, якщо не хочуть затягти роботи. Отож, почуваючи себе у виграшному

становищі, він не поспішався сказати „чого хочуть“. Він ніби вагався, побоювався щось прорахувати, чи то почував якусь незручність точно визначити свої умови. Він ніби вичікував.

Тим то Голобородько, щоб полегшити розмову й скорше розв'язати справу, спробував узяти ініціативу до своїх рук.

— Ви, товариші, бажаєте мати артільну кухню, замість загального харчування? Я так вас зрозумів? — почав був розшифровувати Касянову мову.

Але грабарі мовчали.

— Чи вимагаєте собі чобіт і промкраму? Грабарі й тепер мовчали.

— Чи хочете надбавки на кубометр? — провадив далі, гублячи вже рівновагу.

На хвилинку серед грабарів почувся був шепіт і короткі перемови. Хтось навіть кинув фразу, бажаючи щось відповісти, але несподівано замовк.

— Так ось що, товариші, — сказав тоді Голобородько. — Всі ми робимо, як ви кажете, в одного хазяїна, у совіцької власті, всі ми, значить, робочі й разом хазяї великої совіцького хазяйства, так давайте й балакати по-хазяйському. Артільну кухню, хоч це, на нашу думку, і погано, ви можете мати окремо. Продукти, пшено й м'ясо діставатимете, стільки ж, як і на інших полагається, з цербокоопу. Сала, ви знаєте, немає й ніхто

його на будівництві не дістає. Наросте — тоді про нього будемо говорити. Промкрам? Черевики вам теж можна обіцяти. Поробите трохи й дістанете. Ми не хочемо видавати всім, як було досі. Прийшов, дістав взуття та й подався світ за очі. Так ми не настачимо. А надбавки не може бути. Це порушило б усю нашу лінію, та і вас це нібіто не дуже цікавить. От і все. Починайте сьогодні працювати.

Його мова була тверда. Рішучий тон свідчив, що інших поступок і умов не може бути, що дальші балачки зайві й непотрібні, бо нового нічого не дадуть. Грабарі це зрозуміли: треба було щось вибирати. Отож по короткій і притишенній перемові знову взяв слово Касян. Він нерішуче й трохи недоладно, заховуючи справжні наміри, заявив, що воно можна було б і лишитись, якби гільки не наспілі ті жнива.

— Ми таки поїдемо, треба підсобити жінкам упоратись із хлібом, а потім видко буде, що робити, — додав він наприкінці, удаючи, що умови іх зараз нібіто не дуже цікавлять, а, головне, турбує їх урожай.

Перегуда слухав Касянові митикування з тривогою.

Ідучи сюди, він сподівався, що справу таки пощастиТЬ полагодити, що можна буде дійти з грабарями згоди. Тим то останнє рішення іх зовсім спантеличило його. Він згадав про

становище на середній протоці, на цій вирішальній тепер для будівництва дільниці, де від кількох уже днів позначилось відставання, і то значне, від пляну. Вік зрозумів, що це відставання набирає тепер загрозливого характеру, обертається на справжній прорив, бо з тими грабарями, що лишилися, днища вчасно не виготують. А це вже створювало загрозу й для цілого будівничого пляну, бо, не виготовивши вчасно днища, не знявши слабого шару ґраніту, не можна вчасно розпочати й бетонних робіт.

Почуваючи себе зовсім безпорадним, він пожалкував, що хороших таки грабарів втрачає. Він подумав, що вони може би ще лишилися, коли затропонувати для них нові умови, зробити якусь надбавку на кубометр. Він навіть хотів був почати розмову з ними на цю тему, але, почувші рішуче заперечення від представника робіткому, примовк.

— От воно є,— бурчав він потім, повертаючись із виселка до греблі.— Плян виконуй, за нього відповідай, а робоїтників не вистачає, і ніде їх дістати. І коли є змога затримати хоч цих, то ви шкодуєте копійок. Що я тепер буду робити? Що? — присікався бований до Голобородька.

— Що? — відповідав останній цілком спокійно, ніби нічого не трапилося. — Що? треба подумати. Щось та придумаємо, — вів філософічно, — а не дозволимо спекулювати тут

куркулям. Ви розумієте, що це спекуляція на наших труднощах, на труднощах нашого зросту, бо, змінивши хоч на копійку розчинку, ми опинимося в полоні нових вимог і претенсій.

— Так то так,— погоджувався Перегуда,— але як же з пляном? Хто буде відповідати за нього?

— Ось побачимо, може вси ще передумають,— заспокоював Голобородько,— а може під'їдуть нові із Турксибу, були ж чутки, що не всі повернулися звідти.

Перегуда й собі мав деяку надію, що справа може повернутись на краще. Тим то вирішив покищо почекати на визначення ситуації. Він навіть трохи заспокоївся, коли того ж дня з другою зміною вийшла на роботу невелика артіль під орудою того самого чорнявого Санька, зложена з вихідців із трьох артлів, що не пристали до Касяна. Проте він із сумом дивився на денні підсумки робіт, бачачи, як катастрофічно впала цифра вийнятих кубометрів скел. Його тривога зросла, коли другого дня довідався, що кілька десятків черкаських грабарів із верховодом Касяном уже виїхали з будівництва, а сподіваних із Турксибу поворотців так і не чути. Він прийшов до висновку, що замовчувати далі становище не можна й не слід, бо на будівництві плетуться вже тривожні й навіть перебільшені, як завжди

трапляється в таких випадках, чутки, що треба попередити старшого інженера, порадитись із ним.

інженер Лата, вислухавши інформацію, зауважив, що справа з грабарями має важливе значення в світлі загального пляну робіт, що вона набирає принципіального характеру й її треба поставити на розгляд головної управи.

— От тобі й панікери. Хіба я не казав? не заперечував? — бубонів він таким тоном, ніби дістав новий і поважний доказ справедливості висловлених ним десь думок і тверджень, і відхилених, як панікерські.

II

Увечері другого дня в управі головного інженера, у світлій і просторій залі для засідань, відбувалася нарада.

Засідання було досить людне й жваве.

Склікане ще зрання, за сонця, під скромною, здавалось, звичайною програмою „інформація про хід робіт на середній протоці“, воно несподівано затяглося, набравши забарного характеру, з довгими, хвилинами пристрасними, промовами, де кожен із присутніх поспішавсяскористатися з цього засідання, щоб висловити свої думки, тривогу, побоювання, щоб подати свої рецепти, поради й пропозиції.

Засідання розпочалося короткою й стри-

маною промовою інженера Перегуди про стан робіт на середній протоці.

Після того як усі вислухали досить таки безрадісну картину, головний інженер поспитав доповідача, як він вважає вийти з цього становища.

— Я не знаю, не знаю, — здивгнув безпопадно плечима Перегуда, що, здавалось, не сподівався на таке запитання. — Я тільки думаю, що з тією робочою силою, що лишилась на протоці, ми не впораємось до пізньої осені. Треба подумати про вербування десь робітників, а може й про нову розцінку, — закинув не досить упевнено, бо, стрінувши заперечливе похитування головами, не наважився захищати своєї думки. — А взагалі, — підкреслив він, — становище дуже непевне.

— Хто бажає висловитись, як поліпшити становище? — поспитав по цьому головний інженер, звертаючись до присутніх.

А що ніхто не наважився відразу подати рецепт, волів спочатку вислухати інших, то він узяв собі слово.

— Вербування — це річ хороша, тільки не для нас, — почав він спокійно, басистим голосом, поглядаючи на розвішену на стіні мапу гідростанції, намальовану якимсь художником. — Якщо ми будемо чекати, доки Наркомпраці навербує для нас людей, то закінчиться й будівний сезон. На цей шлях

ми стати не можемо. Я гадаю, що ми могли б дечого досягти своїми людьми, зробивши перестановку сил,— поглянув він на виконавців робіт, бажаючи ніби відгадати іхнє ставлення до цієї пропозиції. — Я вважаю, — вів далі повільно й авторитетно, підkreślуючи кожне слово, — що частину грабарів можна було б зняти з кар'єрів правого берега, частину з скелі Дурної й навіть із шлюзу й підсилити середню протоку. Як ви гадаєте, товариші?

А що й тепер ніхто не поспішався говорити, все ще вагаючись, то він, відзначивши, що мовчання є знак згоди, зформулював пропозицію:

— От так і зробимо. Перекинемо кілька десятків грабарів на середню протоку, а тим часом будемо шукати людей, натиснемо на біржу, наполяжемо й на Наркомпраці.

Та не встиг він закінчити своєї думки, як узяв собі слово старший інженер Лата.

Похмурий із насупленими бровами, із довгими борознами на чолі й сивиною на скронях, він нервово, злегка хвилюючись, заявив, що це перекидання грабарів не дуже доцільне, бо нагадує латання дірок за способом тришкіного кафтану.

— Чи зможемо ми зняти людей із кар'єрів скелі Дурної? — вів далі. — Не можемо, бо там так само є, хоч і невеликий, відплів грабарів. І коли знімемо частину, то там

припиниться розробка, а це призведе до зменшення продукції каменодробильного заводу й бетонного. Чи можемо на це піти? Не можемо, бо ми маємо побільшений на цей сезон плян кладки бетону. Те ж можна сказати про кар'єри правого берега. Із шлюзів, — замислився на хвилину, — воно й можна, та зрештою там небагато працює грабарів і перекидка справи, розуміється, не розв'яже.

— Спокійно, будь ласка, не піддавайтесь паніці, — зауважив головний інженер з лагідною посмішкою, ніби когось шаржуючи. — Спокійно, бо немає такого становища, кажуть філософи, щоб не можна було знайти з нього виходу.

— І як кажемо й ми, — вихопився представник робітному тов. Голобородько.

Він сказав це так рішуче, підкреслено й упевнено, ніби справді не було жадного сумніву в тім, що вихід буде знайдений. Навіть більше, що він уже є, що він відомий усім, що тільки короткозорі люди не додають його й, не додаючи, здіймають сполох, зроджують тривожні настрої.

Тим то всі з побільшеною увагою, з повними цікавости очима повернулися в бік Голобородька, чекаючи на його мову.

— Ви хочете говорити? Прошу, будь ласка, — сказав голова, після довгої павзи, коли цікавість присутніх досягла, здавалося, вищої точки.

— Я гадаю, — мовив Голобородько, — що ми зараз мусимо звернутися до відомих, випробуваних уже нами методів роботи. Ударництво, соцзмагання, правильне розташування сил і механізмів, ось що може дати нам потрібний перелом. Тільки правильно розташувавши сили, розвинувши вдарництво, використавши механізми, можемо ліквідувати прорив, із честю вийти з труднощів.

А втім його мова не справила належного враження. Останні слова загубились у коротких зауваженнях, кинутих зо всіх боків. „Це, мовляв, не те, не те, ми це знаємо, це не вихід“.

Голобородько насторожився.

— Як то не вихід? — наїжачився враз, ніби почув еретичну мову, що піддавала під сумнів єдину правильну думку.

— Не вихід, — повторив Перегуда. — Бачите — пробував обґрунтовувати свою мисль, — розташування сил і вдарництво це, звісно, прекрасні способи, але ж не цілком достатні. У нас на будівництві досить таки поширено вдарництво й соцзмагання. Щось біля семидесяти п'яти відсотків із дванадцяти тисяч охоплено вдарництвом, а все таки на сьогодні маємо відставання на всіх дільницях. І знов же скажу, що як добре не розташовуй механізми, а коли немає кому навантажувати ковші, як ось маємо зараз на протоці з дериками, то нічого не заподієш.

— То по-вашому треба підвищити розцінку, потакати отим рвачам? — кинув ущипливо Голобородько.

Перегуда знизив плечима. Він не наважувався захищати своєї думки, ані подати новий якийсь проект.

— Я не знаю, не знаю, — повторив зниженим тоном. — Я тільки хочу сказати, що за цього становища я не можу відповідати за вчасне виготовлення копані, — заявив він несподівано, складаючи з себе відповідальність за можливі наслідки.

Із цією заявою всі перезирнулися насторожено, не знаючи, як сприйняти її. Аж ось попросив собі слова Голобородько й сказав із ноткою нетерпеливості, що це панікерство, зайве, шкідливе, непотрібне панікерство, зауваживши при цьому, що не було і не може бути труднощів, перед якими пасували б більшовики.

— По-моєму все тут ясно: треба використати всі можливості й справу зрушимо вперед.

— А по-моєму не все тут ясно, — відрізав похмуро інженер Лата. — По-моєму тут більше гарних слів, ніж діла. Що прошу робити з таким становищем? На середню протоку поставили десять дериків і кранів, а працює по суті їх тільки п'ять, бо інші не використовується, бо немає кому завантажувати ковші. Нам за півтора місяця треба вийняти

сорок п'ять тисяч кубометрів скелі. Це припадає по тисячі кубометрів на день, а скільки ми даємо останні дні? Триста - чотириста? Так що ж, гадаєте, що вдарництвом так ото й покриємо? По-моєму все має межі, і скелі з цими грабарями, що є, вчасно не вийдемо, а це веде до того, що бетонних робіт не розпочнемо вчасно, ну, значить, і не зможемо виконати пляна.

По цьому він додав, що справу з грабарями й взагалі з середньою протокою треба розглядати в загальному пляні робіт, що ця справа набирає суттєвого принципіального значення, розуміється, виробничо - принципіального, — підкреслив під настороженим поглядом присутніх.

— Чому в загальному пляні? Ось чому. Ще місяць тому, коли ухваливали зустрічний плян, коли легко захоплювались астрономічними цифрами й рекордами, ще тоді застерігав я від зайвих захоплень. І от минув лише один місяць, і що ж бачимо? Хто був правий? Панікери? Чи оптимісти? Ми не тільки не виконуємо зустрічного, а відстаємо вже від звичайного реального пляну, розробленого було головною правою на підставі зваження всіх можливостей. І не маємо змоги врятувати становище. Мавши той плян, ще можна було б маневрувати людьми, можна, справді, було б зробити деяку перестановку. З кар'єрів, приміром, можна було б

послати грабарів на середню протоку, а зараз? Що зробити зараз, коли скрізь на всіх дільницях спостерігається напружене становище?

Він говорив нервово, ледве стримуючи своє хвилювання, підсилюючи свої міркування, сповнені тривог і побоювань, цифрами тонн невийнятої за пляном скелі й кубометрів бетону, невложеного на греблі, на шлюзі й на гідростанції.

— Так ви вважаєте плян за нездійснений і пропонуєте його переглянути? — обізвався несподівано товариш Богмацера, член бюра парткому, що досі сидів мовчазливий, спокійно вислуховуючи дебати й зрідка нотуючи собі думки промовців. — Ви пропонуєте його змінити? Повернувшись до попереднього? — поспітив рівним тоном, заховуючи більше, здавалось, ноток прихильності до думок Лати, ніж заперечення.

— Так. Я вважаю, що зустрічний плян перебільшений, бо передній уже був досить напруженний, і ми за даної ситуації, коли позначився відплів робітників з будівництва, його не виконаємо.

Присутні знову перезирнулися, не знаючи, як реагувати на це досить сміливо й категорично висловлене твердження.

На якусь хвилину всі примовкли, з цікавістю чекаючи на подальший розвиток дебатів.

Першим опам'ятився тов. Голобородько. Він заявив, що пропозиція Лати дуже серйозна, що її треба було б обговорити, але ж чи правомочна сьогоднішня нарада обмірковувати таку справу? Чи не годилося б, зважаючи на нову ситуацію на будівництві, призначити окреме засідання для всебічного й ґрунтовного розгляду всіх плянів?

Та не всігд він ще закінчив своєї мислі, як його обірвав тов. Богмацера, кинувши репліку, що це, мовляв, і є панікерство. І, попросивши собі слова, сказав, що про перегляд плянів не може бути й мови, що висунутий від робітників зустрічний план, як реальний і можливий, мусить бути виконаний цілком і повнотою. Треба тільки, мовляв, вжити заходів, щоб зліквідувати, в першу чергу, прорив на середній протоці.

На цьому він був примовк, ніби для нього самого не все ще було ясним, що треба зробити. Замислившись якусь хвилину дивився за вікно, на Дніпро, де стелилась уже сутінь і де блиминули перші електричні вогники, освітлюючи споруди, береги й виселки.

— Так ось що зробимо,—провадив далі з радісним блиском очей.—Спробуємо нових методів роботи, досі тут не вживаних. Оголосимо штурмові дні, організуємо нове вдарництво, кинемо клич до будівників про зрив роботи на середній протоці, візьмемось за формування

охочих бригад на його ліквідацію. Я певний, що з дванадцятитисячної армії будівників Дніпрельстану знайдеться не одна сотня, а може й тисяча, що віддадуть свої вихідні дні чи погодяться попрацювати якусь годину-другу на прориві після своєї звичайної праці, — повів він очима по залі, вдоволений із свого винаходу, запитуючи присутніх, а ну, мовляв, що ви на це скажете.

Присутні мовчали, здивовані з новизни висунутого проекту, його смілістю й незвичайністю. Аж ось знову вихопивсь інженер Лата й зауважив, з неприхованою ноткою скептицизму, що це дуже оригінальна метода організації робіт, тільки дуже непевна й не надійна, що такі охочі бригади, якщо їх знайдуться, то лише заважатимуть справжнім грабарям, бо робота не така вже й проста, вона потребує певних звичок і сноровки.

— Нічого, нічого, — захищав свою думку Богмацера, — призвичаемось. День - другий якийсь може й не так покопирсаємо, як треба, а там пристосуємося. Пристосуємося. Треба тільки мати волю, певність, показати приклад, збудити інтерес. Знаєте? — проказав він з дитячою наїvnістю. — Створимо для прикладу бригаду з відповідальних громадських робітників, із техніків, із інженерського персоналу. Як ви гадаєте, товариші? — звернувся до присутніх, — записуємося у охочу бригаду грабарів.

Він говорив так запально, з такою вірою й захопленням, ніби винайшов спосіб лікування від тяжкої хвороби, що мимохіть викликав співчуття й загальну підтримку.

— Це ідея! Це добре! Так і зробимо! — почулися прихильні голоси. — Зараз же формуємо бригаду! Складаємо список охочих, щоб завтра й розпочати роботу. Хто проти?

Після того, як пропозиція була ухвалена, а з нею й думка утворити штаб, що мусів налагодити справу, хтось ненароком закинув, що треба до штабу обрати й тов. Лату.

— Ні, Василя Петровича призначимо бригадиром першої охочої бригади з техніків і інженерів, — подав хтось нову думку.

Думка припала всім до вподоби.

— Бригадиром його, бригадиром! — заголосили зо всіх боків великої залі.

Інженер Лата був зовсім спантеличений і тільки знизував плечима, здивовано оцираючись. Та бачачи загальний настрій, не наважувавсь сперечатись, і тільки заявив, — що на бригадира хай призначають уже когось із ентузіастів.

— А проте все це дурниця, із такими методами далеко не підемо, ось побачите, — пробубонів наприкінці, розписуючись усе таки на списку охочих першої бригади.

Коли розмови примовкли й у залі настало хвилина загальної тиші й погодженості, головний інженер, зачиняючи засідання, сказав:

— Ну, от і гаразд, усе добре складається. Наше рішення ще раз стверджує думку філософів, що немає такого становища, з якого не можна б знайти виходу. А тепер до завтра. Завтра, озброївшись лопатами, ми бойовими колонами підемо на штурм Дніпрових скель. І хай тоді хто скаже, що ми погані грабарі, чи то пак будівники, — посміхнувся він під одностайні й гучні оплески присутніх.

III

Була вже пізня година.

Темна ніч розкинула вгорі над Дніпром свої шатра, а внизу над водою й геть по берегах, над спорудами й виселками, що амфітеатром спадали до берега, невгласимо горіли електричні огні. Високі, величні, якісь похмурі, огорнуті сутінню й легенькою туманністю, мов міражі, стояли над водою гіантські силуети биків греблі. Невпинний дзум свердлових станків, посвисти паровоузів, тріскотнява перфораторів, все це наповнювало ніч зливою звуків.

Інженер Лата вертався виселком до свого приміщення, разом із Перегудою. Обоє йшли мовчки, поглядаючи на фантастичну картину Дніпра, замислені, огорнуті якимись мислями, думками.

— Так як вам це подобається? Га? — порушив мовчання інженер Лата.

— Що саме? Оця картина? — поспітав Перегуда, не зводячи очей із Дніпра.

— Засідання! — кивнув сердито Лата.

— Та нічого, живо пройшло, — відловів Перегуда спокійно, поглядаючи все ще на Дніпро. — Побачимо тільки, що з цього вийде.

— Побачимо? І так видко, — уколов сердитим голосом Лата.

Опинившись на повітрі й перебігаючи хід засідання, виголошені промови й ухвалені пропозиції, він відчув раптовий наплив злости, невдоволення. Йому здавалось, що рішення хибні, ні до чого путнього не приведуть, що він надто слабо відстоював принципіальні позиції, надто хутко зрікся їх, пішовши на поводку отих прожекторів і експериментаторів, погодився на оті дивацькі, як казав, способи будування.

Як це сталося, що він так легко підписав список? Чи то була якась хвилина байдужості, розгубленості, чи то просто отупіння,— він не міг собі тепер пояснити, а тільки почував так, ніби зробив якийсь необачний, надто легковажний, досить таки кумедний вчинок, що не личить його поважним уже літам, ані його становищу.

— Що ви на це скажете? — звернувся знову по якійсь хвилині мовчання до Перегуди.— Свого діла хоч одбавляй, цілий день крутишся, не знаєш спокою, а тут тебе в гра-

барі ще запрягають, — забубонів бурчливим тоном, шукаючи спочуття й розради.

Перегуда мовчав. Перебуваючи тепер так само під вражінням ухваленої постанови, він думав про наступну роботу. Хоч і він не зовсім був упевнений, що можна в такий спосіб домогтися ліквідації прориву й вчасного виготовлення копані, проте з цікавістю чекав на можливі наслідки.

— Так як вам це, кажу, подобається, інженер і грабар, і все це так легко й безтолково? — не вгамовувався Лата, не знати з чого більше невдоволений, чи з того, що не домігся перегляду пляну, чи що вступив до бригади.

— Та чого ви так турбуєтесь, Василю Петровичу? Ви можете й не йти. Це ж добра воля кожного, — відповів Перегуда. — Ще не пізно виписатись.

— Добра воля. Та, звісно, це так, — погоджувавсь Лата, почуваючи вагання перед можливістю зробити такий вчинок.

Вийшовши другого дня на будівництво, він, завжди стриманий і похмурий, ніби замкнений у собі, був тепер ще більше хмурий, нервовий, замислений. Він то бурчав, що всі розпустилися, не хочуть робити, то натякав, що багато розвелося старших, скрізь тобі свого пляна дають, через те й прориви, то раптово виявляв вагання й нерішучість у дрібних справах, мовляв, він не бере на

себе відповідальності, він мусить порадитись із робіткомом.

Невдоволений і похмурий, ходив Лата по будівництву, повний скептичних думок, пророкуючи невдачу й провал.

Тим часом на березі, коло греблі, у невеличкому дощатому приміщенні розташувався штаб для ліквідації прориву, і голова його, тов. Богмацера, невідлучно стояв коло телефона з трубкою в руках. І враз по всьому будівництву, по всіх дільницях його, розкиданіх на широкому просторі обох Дніпрівських берегів, по майстернях і заводах, пролунав тривожний, вразливий сигнал: „Прорив на середній протоці. Прорив“. І разом із цим розійшовся клич про організацію добровільних бригад і команд на його ліквідацію. А вже через кілька годин, по обіді, після першої зміни до приміщення штабу стали прибувати загони. І двоє штабістів, заклопотані, спокійні, як і належить штабістам, перейнятим почуттям відповідальности за долю вирішального бою, ледве встигали давати вказівки її розпорядження, як прибували все нові й нові загони. Після електриків прийшли теслярі, потім бетонники, а далі бухгалтери, канцеляристи, пожежники, міліціонери, студенти-будівельники, воєнізовані охорона, церобкоопівці.

Товариш Богмацера, цілком задоволений із наслідків мобілізації мас, що своєю активні-

стю перевищили навіть його сподівання, відправляв новий загін робітників, як прийшов інженер Лата.

— А ви, товаришу, спізнились. Це не годиться, — зустрів його поважним тоном Богмацера. — Ваша бригада вже там на протоці.

Лата насупив брови. Богмацерине зауваження, здавалось, вколою його в саме серце. Він процідив сердито й задирикувато:

— Ну, і що ж?

— Що? Доведеться за порушення дисципліни відправити... куди там на гавптахту чи що, — відповів тим же тоном Богмацера. Ale зрозумівши, що інженер сприймає все це надто серйозно, розсміявся веселим сміхом: — Та ви можете, Василю Петровичу, не йти. Обійтесь й без вас, — проказав заспокійливим тоном. — Справа йде на добре, можна сказати вже виграна.

Лата зміряв його похмурим поглядом. Йому була не до вподоби його задавакуватість, задоволеність, його впевненість, що почувалася в кожному слові, в кожному русі його. Він хотів сказати щось вражливе, тривожне, навіть образливе, щоб тільки сполослити його спокій, викликати сумирність, тривогу. А втім стримався й тільки кинув сентенцію, що курчат, мовляв, по осені рахують.

— Не турбуйтесь, Василю Петровичу, перемога вже забезпечена, — відповів Богмацера тим же задоволеним голосом, із вибач-

ливою, добродушною міною на молодому обличчі.

Лата, обеззброєний цією лагідною мовою, знизав здивовано плечима, мовляв, звідки в нього стільки тієї спритності. А що Богмацера в ту хвилину облишив його, щоб дати раду новому загонові, то він, постоявши хвилинку в нерішучості, повільною ходою попростував на перегатку.

Велика, досить глибока й простора, ще зранку зовсім ніби порожня копань, де непомітно вовтузились кілька десятків грабарів, гублячись між камінням, тепер являла незвичайну картину. Тут, в соняшному колі, заллятої передвечірнім сонцем копані, огороженої міцною водонепроникливою перегаткою, миготіли білі солом'яні капелюхи, звичайні кепі, барвисті тюбетейки, цвіли маком червоні хустки комсомолок. Це був тепер людський комашник, де зібралися люди різного віку, статі й стану, представники всіх категорій і надкатегорій п'ятнадцятирої зрядної тарифної сітки, і озброєні лопатами, молотками, ломами, у різних позах, близько одне одного громадились у копані.

Лата, спустившись з перегатки вниз, довго шукав свою бригаду.

Плутаючись між людьми й камінням, що стирчало під ногами, виступаючи з днища, він протовпився аж до другого кінця. А що не бачив нікого з своєї бригади, то поду-

мав, чи працює вона, чи, може, вже розійшлась. У нього зродилася навіть думка, чи не залишити йому цю затію взагалі, як почув вигук Перегуди, трохи докірливий, трохи жартівливий, кинутий на його адресу. Тоді мовчазливо пристав до бригади.

Завдання бригади, як і кожного з цих охочих загонів, було простим і ясним. Треба було наповнювати камінням спущений дериком на тросах цебер, виймаючи потрощену вибухами скелю. А що каміння після вибуху часто-густо лишалося досить великим, важким і незgrabним для підіймання й вантаження його на цебри, то доводилось підважувати ломами, розбивати молотами, трощити на дрібніше груддя.

Тож і Лата, як і кожен із грабарів, мусів орудувати лопатою, молотом і ломом, усім знаряддям грабарського ремесла. А що лопати вже не було вільної, то він тупцювавсь, не знаючи, що робити.

— Та беріться, Василю Петровичу, за ту машинерю, — моргнув бригадир оком на важелевого молота, що стояв коло брили.

І Лата, узявши за нього, став з розгону бити міцну гранітну брилу. Молот легко, як м'яч, відскакував від каміння, а він з більшою силою й люттю опускав його раз за разом на брилу, намагаючись відколоти частину.

Та швидко відчув, як руки заніли, як стало важко й парко, як гарячий піт рясно

покотився по обличчю. Запаливши цигарку, хотів був відпочити, та забубонів невдоволено такелажник із дерика, мовляв, багато людей, а так довго затримують цебер. Тим то, почуваючи ніяковість, він, скинувши кепі, став далі працювати.

І вже тоді, як наповнений цебер пішов угору, Лата, витираючи хусткою рясний піт, присів відпочити на камінь.

— А що важкувато? Треба мабуть штани зняти, буде легше,— кинув насмішкувато з боку якийсь грабар, із пружніми жилами на руках, вилискуючи засмаглою, як брондза, спиною.

Лата опустив очі долу. Йому здавалось, що той глузує з нього, з його невміlosti, йому навіть здавалось, що відтепер упав його авторитет на будівництві, як інженера. „Що ж, хай глузує, хай сміється“, думав принижено, невдоволений із того, що вийшов на роботу, що пристав до бригади.

Шукаючи ніби відради, він озирнувся навколо. Його зір спинився на одній, потім на другій бригаді, що порались біля каміння, вантажачи ковші другого й третього дериків. Своїм досвідченим оком він побачив, що й там робота йде надто повільно, з напруженням, що цебри справді довго затримуються внизу, рідко здіймаються вгору, що поїзди довго стоять на перегратці, чекаючи на завантаження плятформ, і тільки там, де пра-

цюють справжні грабарі, там робота йдеться живіше, веселіше.

— Ну що? — звернувся Перегуда до Лати, відгадуючи його мислі.

Лата зневажливо покивав головою. А хіба він не казав? Хіба цього не можна було сподіватись? Так ні, послухались того ентузіяста, от тепер і дивіться.

— Да... воно звичайно,— процідив Перегуда винуватим тоном, почуваючи ніби якусь провину.—Хоч воно ще хто його знає, можна б, здається, і зарадити дечому, людей же все таки багато набралося.

— Зарадити? Що?тут зарадиш? — іритував Лата, — хай це роблять тепер старші, я тут грабар. Розумієте, грабар, і тільки! — кинув сердито, угамовуючи біль, що раптом здіймався на серці.

Тим часом стріла дерика, за командою та-келажника, звисла над головами, опустивши на днище копані спорожнілій цебер, і всі знову, перекідаючись словами, жартами, іронією взялись за роботу.

— Ану, штурмуємо далі фортецю, — говорив з усмішкою, весело настроєний головний інженер, підважуючи ломом важелезну брилу.— Ану піддавайся, сучого сина, — загрожував лагідним тоном,—бо все одно посадимо в цебра.

— От тепер і ми скажемо, що будували Дніпрельстан,—кинув хтось із бригади, намагаючись підтримувати веселий настрій.

— Ще й на золоту дошку попадемо, а може й премію дістанемо,— пробував жартувати третій.

— З премією то хто його знає, а що медаль за ліквідацію прориву дістанемо, то це факт. Правда, Василю Петровичу? — звернувся Перегуда до Лати, з неприхованим наміром пожартувати, знаючи того упередливість. — За Дніпрельстан, за будування цілої греблі, ще хто його знає, а за ліквідацію прориву небезпремінно дістанемо.

Лата відмовчувався. Він скептично й, здавалось, байдуже пропускав жарти й дотепи, кидані часом на його адресу, мовляв, сміється, той, хто сміється останній. І тільки хвилинами, під час перепочинку, коли стріла де-рика, випростовуючись угору, здіймала на-вантажений цебер, він пильно, шукаючи ніби для себе доказів, поглядав навколо, де працювали інші бригади, і тоді скептично похитував головою.

І вже ввечері, наприкінці зміни, після чотиригодинної праці, коли в копань спустився Богмацера й оголосив не зовсім втішні наслідки роботи, він дав волю своїм думкам. Хіба ж він не казав? Хіба він не передбачав? Не застерігав, що з цього мало толку вийде?

— Ні, такими методами, кажу, ми багато не наробимо й прориву не ліквідуємо,— же-бонів сердито Лата, ніби все ще ніяк не міг

примиритись ні з цими методами, ані з тим, що він мимохіть якось, хоч на кілька годин став звичайним грабарем.

— Нічого, Василю Петровичу, нічого,— відповідав Богмацера. — Наука грошей варта. Важно вже те, що є люди, бажання й свідомість. Це головне. А решта буде. Навчимось, наладимо, внесемо більше організованості. А прорив ліквідуємо,— підкреслив таким тоном, ніби про це не може бути двох думок.

IV

Другого дня інженер Лата після своєї звичайної роботи на будівництві, довідавшись, що його бригада не має на цей день призначення в копані, повернувся додому.

По обіді, натомлений, почуваючи ще біль у плечах, лишився вдома, щоб відпочити. Усівши біля вікна, задумливий і похмурий, дивився згори на Дніпро, на греблю, що підносилася велетенськими мурами з обох берегів, наступаючи на середню протоку, де тирчали металеві зводи дериків, де описуючи дугу ходили стріли, здіймаючи, то спускаючи вниз цебри. І йому стало нудно й самотньо. Він вийшов у виселок, потім непомітно дійшов до берега. Йому закортіло побувати на середній протоці.

Отож, спустившись до перегатки, він повільною ходою обійшов навкруги, від одного до другого краю, уважно поглядаючи на

людей, придивляючись до роботи дериків. Цього дня в копані було просторіше, не було того тиснення й непотрібного тупцювання, що кидалось у вічі минулого дня. Але по тому, як стріли дериків частіше взлітали вгору, здіймаючи цебри, як веселіше вигукували паровози, вивозячи на берег за-вантажені камінням плятформи, він зрозумів, що сьогодні тут більше ладу й праці. Він зійшов униз, на днище, де бачив знайомі вже обличчя бухгалтерів, студентів, електриків, теслярів, червоноармійців, що з жартами, дотепами, із сміхом працювали коло каміння.

Він непомітно дійшов до другого краю копані, аж до того місця, де вчора стояла їхня бригада й де тепер працювала артіль постійних грабарів.

Він спинився тут і мимохіть задивився на грабарів, що якось просто, без метушні, якось звикло, без особливого, здавалось, напруження зрушували важке каміння й, розбиваючи молотами, клали на цебер. В їх праці не було, здавалось, зайвих рухів, ні порожніх ударів чи непотрібної витрати енергії. Кожен удар був точно розрахований, кожен рух доцільно скерований. Тим то цебер часто, без затримки, здіймався вгору, то спускався вниз на днище, і такелажник, даючи команду машиністові на дерик, то й діло, що повторював свої сигнальні „Майна“,

„Віра“, супроводжуючи їх таємникою, зрозумілою тільки для них двох, маніпуляцією своїх рук.

— Хто ви такі? — звернувся Лата до грабарів.

— Ми черкаські, — відповів чорнявий парубок, притримавши свого молота на камені.

— Черкаські? — замислився Лата, згадавши вчорашній жарт, кинутий цим же парубком на його адресу. — То ви з тих каламутників, що кинули тут роботу?

— Так і єсть, із тих самих, черкаських, — відповів простодушно парубок, гордий, не знати, чи з того, що вони належали до цієї компанії, чи що вийшли з неї, чи просто з того, що вони черкаські. Та зрозумівши, що особливо нічого й хвалитися, він уявся виправдуватись. — Та ми що? ми нічого. Ми народ темний. Казав Касян, що можна добру прибавку дістати, ми й послухались були, а як приїхали до нас товариші та поговорили, то стало ясніше. Прорив, кажуть, треба ліквідувати. Ну, раз треба, то треба, ми не проти того. Ну й повернулись. Треба, значить, постаратись. — І з цими словами парубчина здійнявши молота, ловко вдарив по каменю.

Лата почував, що треба щось відповісти на парубчині слова, може похвалити їх за поворот, чи то погудити за виявлений було намір облишити будівництво. Нарешті він поспітив поважним тоном:

— Ви працюєте на другій зміні?

— На першій, — відповів чорнявий. — А це ми прийшли на прорив, щоб по-ударному, значить, попрацювати.

— Працюйте, хлопці, працюйте! — порадив Лата, аби щось сказати.

Тоді чорнявий знову притримав молота й, поглянувши на Лату, поспітав:

— А ви що ж, товаришу інженере, чи вже пошабашили, чи сьогодні не працюєте? Воно, звісно, важкувато, кожному своє, до чого, значить, приставлено.

Він це сказав якимсь незрозумілим тоном, тоном злой іронії, чи то щирого спочуття, і Лата знов розгубився, не знаючи, як поставитись до цих слів.

„Яке його діло до моїх справ“, подумав був з відчуттям обурливості за втручання в його, інженерові, справи. Проте відповів стримано, що сьогодні він не працює, бо його бригада не має наряду.

— То так, — процідив парубок, — наряд то таке діло. Одне слово паспорт. А робота сьогодні йде нічого. Нічого, так можна й прорив ліквідувати. Та й чого не ліквідувати, коли стільки народу, і самі товарищи інженери беруться за лома, — додав він з почуттям поваги. — Такого ще не бувало, скільки оце роблю. От здоровово, — труснув головою. І з цими словами знову здійняв молота.

Лата поглянув пильним, недовірливим по-

глядом на молодого, повного сили й певності грабаря.

І раптово відчув ніяковість, якийсь незрозумілій, невловимий голос сумління, докору, що тихим болем стискував серце, викликав якісь нові, ще не оформлені настрої, зроджував непевність у ясних досі думках і поглядах.

Нічого не сказавши, він хутко відійшов від черкасців.

Перші наступні дні потому, заклопотаний виробничими справами, чи то просто уникаючи зайвих зустрічей, він цілі дні просиджував у себе в конторці на березі, щось вираховуючи, і тільки зрідка вислуховував інформації, цікавлячись станом робіт на середній протоці.

Викликаний по кількох днях із штабу на прорив, він прийшов вчасно, мовчазливий і задумливий.

Опинившись і цього разу з своєю бригадою близько черкасців, він, зрідка поглядаючи на грабарів, невпинно працював, кидаючи лопатою дрібне каміння в цебер, чи відриваючи брили від гранітного днища.

— Сьогодні Василь Петрович хоче побити рекорд, — говорив хтось здивовано з бригади, дивлячись, як той працює.

— А може в ударники хоче записатись, — кидав хтось жартома, згадуючи його бурчання й невдоволеність минулого разу.

Лата мовчав, зовсім байдужий до жартів
Він навіть зняв із себе сорочку, як то ро-
били черкасці, і невтомно орудував молотом
та лопатою.

Увечері, близько до закінчення робіт, коли
бригада зробила перепочинок, розійшовшись
по копані, він присів на камінь. І тільки те-
пер, на камені, відчув утому, натрудженість,
відчув, як тремтіли від напруження жили на
руках, як пекло в долонях від мозолів, як
нило в плечах від незвичливих рухів.

Відпочиваючи, окинув зором навколо. Десь
високо вгорі вад копанею небесним шатром
висіла потемніла блакить, там засвічувались
зорі, бліді, неясні й мерклі, а на перегатці,
коло дериків і в копані ярко горіли багато-
сияні „Юпітери“. Десь на березі кричала
сирена, перегукувались паровози.

Він мимохіт замислився.

Це гранітне днище, де він сидить, оточене
перегатками, омиване Дніпром, де ще не-
давно шумувала вода, ці гранітні скелі, що
загрожували зривом усіх плянів, за останні
дні таки здоровово піддалися, вгрузли в незай-
мані логовища, відступили вглиб під друж-
нім натиском робітничих бригад.

Діставши цигарку, він став смоктати її
нерозпаленою, мацаючи в штанах сірників,
коли почув збоку голос:

— Прошу, товаришу інженере, ось є во-
гонь, — побачив перед себе чорнявого па-

рубка з черкасців. — Сьогодні, кажуть, — похвалився він,—уже перевишили плян. Є тисяча кубометрів, — поділився новиною, запалюючи й собі цигарку.—Ну, а ви, товаришу інженере, здорово, скажу я вам, працювали сьогодні, таки здорово. І хто б подумав,—додав здивовано, з ноткою поваги й поштитовсти в голосі до інженера.

Лата мовчазливо подивився на черкасця, потім проказав якось соромливо й тепло, з почуттям вдячності: „Хіба?“ А заразом на його обличчі, похмурому, невдоволеному, промайнула широка, лагідна усмішка, що так і застигла в задуманих очах.

Того дня інженер Лата вертався з перегатки натомленою, але легкою хodoю, і коли на березі Богмацера, назвавши йому цифру вийнятих кубометрів, додав, що ліквідація прориву забезпечена, Лата спочутливо, потовариському покивав головою.

1931 р.

НА МОСТУ

Сонце палило від самого ранку, як тільки, викотившись із степу, стало над шпичастими горбами й могилами лівого берега Дніпра. Гаряче, нагріте розпеченим промінням, повітря було нерухоме. Усе навколо — земля, каміння, залізо, навіть бетон і дерева, все, здавалось, випромінювало цього дня теплоту, насичувало гарячим духом і без того парке, задушливе повітря.

Тим то цього дня було важко дихати й рухатись, а ще важче працювати, і люди, зав'юшені потом, чекали на закінчення робіт, щоб потім спуститись до річки, посидіти у воді, спочити десь у холодку.

Отож, зустрівшись по роботі в громадській ідалні за обідом з товаришем Вернигорою, я висловив думку піти невеличким товариством, трохи згодом, надвечір, на прогуллянку.

— Ми так рідко це дозволяємо собі, а треба все ж таки розвіятись, відпочити, щоб потім краще працювалося, — умовляв я його, знаючи постійну заклопотаність його працею, завантаженість усікими громадськими обов'яз-

зками й цілковите нехтування, хібащо крім короткого нічного сну, відпочинком та будь-якими розвагами.

Вернигора, помисливши, несподівано погодився.

— Згода, тільки з однією умовою, що з нами в невеличкому товаристві піде студентка,— сказав він ноткою соромливості в голосі.

— Яка студентка? — поспитав я, удаючи, що нічого не розумію, здивований із його несподіваної цікавости до таких справ.

— Висока, струнка, із чорним стриженим волоссям, із тонкими, рівними, як стъожечка, бровами, гострим носом, ота сама, що недавно приїхала сюди й працює на гідростанції,— почав він малювати досить докладно постать студентки - практикантки.

— Сокольська? Так ти й поклич її, коли бажаєш бути з нею в товаристві,— проказав я з усмішкою, ще більше здивований із його незвичайної цікавости.

Він зідхнув із незрозумілою міною на обличці, де приховувалась якась непевність, соромливість і вагання, що трапляється часом із мовчазливо закоханими людьми, так принаймні здавалося мені.

— Коли б я з нею був добре знайомий, от як ти, ти ж із нею, здається, зустрічаєшся, а мені якось незручно. Ви давно знайомі?

— Відтоді, як приїхала сюди. Та ти не на шутку цікавишся нею. Знаєш навіть, із ким

вона зустрічається. Що ж? Вона справді інтересна, таких треба пошукати. Чого доброго, ти ще почнеш під її вікнами з гітарою в руках серенади наспівувати,— уколов його, посміхаючись.

— Ну, ти вигадаєш,— відповів він ніяково.— Це зовсім випадково вийшло, що я бачив тебе з нею,— ніби виправдувався за своє небачне визнання.— А ти все таки зроби так.

— Ех ти тюхтій! Совіцьку власті від білих відвойовував, цілі фортеці брав, а тут не можеш познайомитись,— уколов його знову. А втім пообіцяв їйому виконати його бажання.

А надвечір, коли денна спека була трохи спала, ми невеличкою компанією, із двох мужчин і жінки — цієї таки студентки, облишили виселок. Вийшовши за територію будівництва, ми повільною ходою, розмовляючи про випадкові буденні речі, простували лівим берегом угору Дніпра.

Пройшовши якийсь кілометр, ми опинились за кічкаським мостом, поблизу його, на високій скелі. Легенький, запашний вітерець, подихаючи з Дніпра, обполоскував повітрям цю скелю, відкриту зо всіх боків, що підносилася високо над прибережними горбами, командуючи над околицями.

Ми затрималися на скельці, залюбки виставляючи свої нагріті, зморені спекою, груди назустріч живущій прохолоді й жадібно ковтаючи її легенями.

— Ось тут давайте й спочинемо, чого нам далі ноги бити,— загадав Вернигора.— Кращої місціни тут близько немає,— додав він тоном досвідченого краєзнавця.

Справді, перед нами розгорталася незвична картина: внизу, під ногами, стиснутий гранітними берегами, хуткими металевими хвилями котився багатоводний Дніпро. Трохи ліворуч висів над водою кічкаський залізничний міст, зроблений із криці, масивний і разом легкий, якийсь іграшковий, ніби намальований, привабливий своєю викінченістю, своїм мистецьким сполученням частин. А далі за ним височіли гіантські споруди греблі, де нагорі стояли парові крани, схиляючи, то здіймаючи свої стріли.

Невеличкі будинки старого Кічкасу стирчали через Дніпро, на косі, поруйновані, із знятими дахами й обшипаними стінами, ніби давні руїни Помпеї. Його розбирали, бо вся коса мала бути затоплена із закінченням греблі.

А на схилах другого берега виднілися квартали чотириповерхових залізобетонних будинків нового міста, з простими, строгими лініями.

— Так лишаємось? — знову загадав Вернигора, поглянувши на нас.

Ми не заперечували.

Присівши на скелю, якусь хвилину мовчазливо дивились на Дніпро, на його околиці, на споруди й береги.

— І уявіть собі, що через рік все це потоне вода, все заховає від людського ока, і там, де тепер Кічкас, де мешкають люди, стане глибоке озеро, — проказав я, задумливо.

„Все йде й минає й краю немає“, продекламував тов. Вернигора меланхолійним тоном Шевченків вірш.

— Да, все йде й минає, тут руйнується, там будується, одне завмирає, друге оновлюється. Вічний закон життя, — промовила студентка. — Якими гіантськими кроками все таки йде вперед техніка. Чи можливо було ще два-три десятки років тому будувати в нас таку гіантську споруду й за такий короткий час, як оця гребля? Людина справді стає володарем природи, підкорює собі стихію, ставить її на службу собі.

— А все таки шкода, що доводиться ламати оцей міст, — зауважив я, дивлячись на металеве плетиво кічкаського мосту. — Швидко його не буде. Вода стане й тут.

— Ах цей міст, — уставив Вернигора, — я його певно завжди буду пам'ятати, — проказав якось пристрасно. — Він кощував мені трохи не цілого життя. — Добре, що так обійшлося, — махнув при цьому рукавом сорочки, що спадала із захованого обрубка лівої руки. — Гаразд, що на цьому окошилось.

Зустрічаючись із Вернигорою, я мало якось звертав уваги на його ампутовану руку й уже зовсім не знат, коли й за яких умов це ста-

лось, та й сам він ніби уникав говорити на цю тему. Тим то натяк на місток, що заховував якийсь епізод, що ледве не коштував йому життя, зродив цікавість і бажання дізнатись про нього.

Оточ, скоряючись нашим настирливим домаганням, товариш Вернигора розповів нам історію.

„Діло було в дев'ятнадцятому році, за часів громадянської війни,— почав він спокійно, епічним голосом, так, як розповідали кобзарі про давню минувшину.— Діло було значить так: наша рота, а служив я тоді червоноармійцем, кулеметником, стояла в резерві, ось тут коло Дніпра, у Вознесенському, трохи вище, значить, Запоріжжя. Час був тривожний і непевний. Бо білі, що вели тоді наступ, підходили вже до самого Запоріжжя. Ми, слухаючи кілька вечорів гарматну стрілянину, що доносилася до нас від залізничої колії, із нетерпінням, із хвилини на хвилину чекали наказу про виступ на фронт. Проте відходили години за годинами, дні за днями, а наказу не було. Тим часом гарматна стрілянина пересувалась усе ближче до Запоріжжя, ставала все дужчою й яснішою. Це нас, розуміється, починало непокоїти. Чи не забули ще там про нас? — виникала думка. Оточ вирішили послати до міста нашого зв'язкового, бо телефонного сполучення на ті часи тут не існувало. Наш неспокій ще по-

більшився, коли стрілянина, набравши ясних, частих, і, здавалось, зовсім близьких вибухів, раптово ущухла, і несподівано настала зловісна, нашорошена, якась загрозлива своєю невідомістю, тиша. Ми гадали вже, не чекаючи на розпорядження й навіть повороту ординарця, виступити з Вознесенського, пересунутись до Запоріжжя.

Вишикувавшись на майдані, ми чекали команди ротного, щоб вирушити на Запоріжжя. Аж ось прибігає ввесь заморений, ледве дихаючи, ледве тримаючись на ногах, наш гонець і каже, що Запоріжжя занято білими раніш, ніж він міг знайти когось із наших, що наші частини облишили місто, відійшовши в невідомому для нас напрямку.

Ми почали були раду, що робити, куди йти, у якому напрямку відступати, щоб зв'язатись із своїми частинами. Та трудно було щось зарадити, коли порвались будь-які зв'язки, коли бракувало елементарних інформацій про утворене становище. Що було ясним для всіх, так це те, що затримуватись тут не можна, що треба звідси якнайскорше вирушити, щоб не опинитись у цілковитій пастці, і що найнебезпечніше, певно, перевправитись на правий берег, а звідти взяти марш у напрямку на Кривий Ріг. Там, здавалось, мали бути наші. Та доки ми дискутували цю справу, доки намічали собі маршрут, як несподівано на майдані, не знати

звідки взявшишься, показався невеличкий загін кіннотників, у кубанках на голові і з бурками на плечах, очевидячки білий. І також хутко, не сподіваючись зустрітися з нами, повернув із майдану, промчавшишься на Запоріжжя. Зрозуміло, що треба було негайно ж вибиратися звідси, бо щохвилини можна було чекати нападу білих. Ми вирушили на Кічкас, до найближчої й безпечної, здавалось, для нас переправи.

Ми були вже якусь сотню метрів від цього мосту, як далеко позаду на шляху з Вознесенського побачили хмари куряви,— а в куряви великий загін кінноти, що чвалом мчався навздогін нас. Момент був рішучий: або ми встигнемо доскочити мосту й там затриматись, зробити опір, або вони нас зметуть на шляху. Ми пустилися швидким бігом уперед і в ту хвилину, коли кіннота пішла фланговим рухом, наміряючись відрізати нас від мосту, ми були вже на його помості.

Та доскочивши мосту, ми ще не врятували свого, досить таки невеселого, становища. Треба було вийти з-під ворожих ударів, бо вступати до бою було недоцільно й небезпечно, не сподіваючись на будь-яку підмогу своїх. Отож було вирішено затримати ворога перед мостом із найменшою кількістю людей, щоб дати змогу всій роті, діставши підводи в Кічкасі, відірватися від ворога, зберегти свої живі сили. Так і було зроблено. Нам,

двом кулеметникам, мені й товаришеві, було наказано лишатись на мосту, і захищати його якнайдовше, а вся рота рушила далі.

„Товариши! — кинув ротний,— ви відповідаєте тепер за роту, за збереження життя сотні людей. Виявіть мужність. Вашої хоробрости, пам'ятайте, не забуде революція“. Він сказав іще щось, підбадьорюючи нас, бо цілком розумів, як і ми сами, на яку небезпеку лишаємось ми тут на мосту. Та нам було не до розмов. Ми налагоджували вже кулемети, бо кожна хвилина була дорога кіннота білих наближалась до мосту.

Присівши за металевим плетінням мосту, ми завели максимки й у той же момент кілька коней, захитавшись, перекинулись разом із своїми іздцями. Це розладило кінноту. Сплоханий ворог, не чекаючи, певно, на наш опір, раптово, побоюючись іти на міст, повернув назад, потім, розділивши на дві частини, узяв до берега, гадаючи, певно, кинутись із кіньми у воду. А як береги тут навколо мосту й геть далі з обох боків надто круті й неприступні для спуску коней, то білі, потопцювавшись на кручах, повернули на шлях, спинившись на певній віддалі від мосту. Вони зрозуміли, що дали великого маху й готовились видко виправити свою помилку. Не наважуючись пуститись кіннотою у вузький прохід мосту, вони почали обстрілювати нас рушницями з різних боків, а потім пішли

пішою лавою в наступ, пробуючи наблизитись до мосту. Проте змушені були відйті назад, відбиті нашим вогнем, і здаля вже, якось навмання, продовжували стрілянину.

Ми почували себе на початку зовсім добре. Ворожі кулі, потрапляючи в залізні ферми, чи то в плетиво, із скавулінням відскакували назад, не досягаючи до нас. Свідомість того, що ми затримали ворога, нас подбадьорювала. А ворог щодалі все більше, здавалось, нервувався, хвилювався, зчиняючи часту, безглазду стрілянину. Це викликало в нас жарти, вдоволення. Ми починали навіть глузувати. „Ей ви, білоручники,— кричали ми з мосту,— вам тільки зкурчатами воювати. Чуєте! Ось ми скоро перейдемо в наступ і вам такої прочуханки дамо, що не знатиме те, де й діватись, куди свої ноги нести“. Вони просто бісилися і щоб розважати себе, вирішили, певно, не давати нам ані хвилин спокою. Вони засипали нас кулями, потім пробували знову невеличкими гуртками, прикриваючись буграми, наблизитись до мосту, та відбиті нашим огнем, відходили назад. Згодом змінили свою тактику: їхні кращі, видко, стрільці почали прицілятись, намацуваючи нас за прикриттям. Їхні кулі стали частіше попадати близько нас. Створювалось не зовсім безпечне становище. Неприємно, скажу я вам, слухати, як кулі джмелями літають навколо тебе й ти не можеш перемінити свого місця,

пересунутись ані на крок, захиститися від них чим-будь. Проте ми, мужньо, нехтуючи небезпекою, лишались коло кулеметів, зрідка перекидаючись словами між собою. Та ось чую, як мій товариш, що сидів із другого боку мосту, ойкнув і, ойкнувши, посунувся на поміст. Я повернув до нього очі. Червона кров сочилася йому з лоба, бігла цівкою по щоці, а на обличчі застиг німий біль. Я зустрівся з його очима, великими, повними страхіття, тупого мовчазливого болю й покори. Я бачив у них ледве вловиме миготіння, останні відрухи вже згаслого, уже не існуючого, раптово перепиненого кулею, життя. Але що я міг зробити? Що?

Ворог, здавалось, це побачив. Він гадав, певно, скористатись із хвилини замішання і повів наступ пішими лавами на міст. Та він жорстоко заплатив за смерть моого товариша. Захопивши своїх поранених, він із соромом відійшов назад.

Потім настала хвилина несподіваного перепочинку. Білі зайняли якесь вичікуване становище. Розуміється, я цього бажав. Бо щодовше ми лишалися б у такому стані коло мосту, тим краще для мене, для нашої роти. Та зоставвшись один коло кулемета віч-на-віч із померлим товаришем, що розкритими очима дивився на мене, мені стало моторошно. Я мимохіть відводив очі вбік, і також мимохіть повертав їх знову до моого товариша, що з

ним цілий рік ділив радості й печалі нашого бойового життя. Він дивився на мене непорушними, скляними, із заціпленим болем на закривленому обличчі, очима. Тоді я подумав, що така доля спіткає й мене, що вона вже чекає на мене, що хвилини моого життя вже роковані, бо хіба я зможу звідси втекти, урятуватись від цього ескадрону кінноти? Марна надія. І мені було моторошно. Я здається, не боявся смерті. Я ніби звик до неї за роки війни, ніколи не чіплявся й за життя. Воно йшло якось само собою, непомітно. І тепер раптово відчув за ним тугу. „Ех, то невже ж це кінець“, подумав з тривогою, і в цю хвилину побачив сонце.

Розірвавши важкі хмари, що цілий день облягали небо, воно скісним промінням упало коло моего кулемета. „Сонце на заході“, подумав я радісно, тільки тепер зрозумівши, що відійшла вже не одна година, відколи почалася облога мосту, і що моя рота встигла певно цілком вийти з небезпеки. Це було мені відрадою. У мене навіть зродилася надія, що не все загублено й для мене, що тільки б протриматись до вечора, до сутінків, а тоді ще побачимо, у кого більше спритності. „Кріпися, Вернигоро“.

Тим часом білі заметушились. Було видко, що вони готуються до якогось маневру. Я з свого боку насторожився, готуючись до нападу, і жах! Я тільки тепер побачив, що

кулеметні бинди вичерпані, що я лишився без патронів. Зоставатися не можна було ані на хвилину, бо це значило чекати, у разі іхнього наступу, на певну неминучу смерть, але вийти з-за кулемета й пуститись на втвошки вглиб мосту, на Кічкас, теж було безнадійною справою, бо доки я біг би містком до Кічкасу, кіннотчики десять разів устигли б перегнати мене. Чи вони може не помітили б мене? Та хіба ж можна було на це сподіватись за світла?

Що робити?

Я поглянув за міст, на скелі, що крутими спадами йшли до Дніпра, і в моїй голові майнула ризикована, але смілива думка. Або пан, або пропав. І в той же момент я вибіг із мосту, завернув зараз же вбік, поза мостом, і подався вниз до Дніпра. Я почув постріли ззаду, проте гранітні брили й горби були добрим для мене захистом. Я доскочив до Дніпра, а що добре вмів плавати, то зразу ж, не гублячи й секунди, шубовснув у воду. Узвівши навскоси, щоб обминути кічкаську косу й вибратись потім подалі від Кічкасу, я поплив Дніпром.

За півгодини, може, я дістався до правого берега. Навколо було порожньої безлюдно. Почуваючи себе в безпеці, я мокрий, тримати від холоду й нервового напруження, вирішив пошукати десь пристановища, щоб обігрітись і відпочити. Я взяв навпросте

у степ, гадаючи, що тут десь близько мусить бути хутірець.

Степ був широкий і голий, укритий травою й стернею, подекуди вже заораний. Довгі гони ріллі раз-у-раз перетинали мені путь, і я, натомлений, обминаючи її, повільно посувався вперед, кружляючи по степу. Тим часом заходив вечір. Волохата сутінь швидко впала на землю. Іти ставало все важче, і я подумав був, чи не спинитися тут серед степу просто неба, щоб із досвітком, по якійсь годині перепочинку, продовжити путь. Та ось став накрапати дощ, десь позаду, хоч і досить віддалено, розітнулися постріли й я потягдалі.

Я йшов, здавалось, цілу вічність. Навколо стояла густа непроглядно-волохата сутінь, де все—дощ, ніч, рілля — творило одну якусь темну безодню. Нічого не бачачи, я заходив на ріллю, спотикався об її скиби, падав, підіймався, виплутувався якось із неї, виходив на твердий ґрунт і знову потрапляв на ріллю. І коли, нарешті, перед мене несподівано виріс хутірець, я відчув радість, глибшу певно за Колюмбову, коли він після довгої й небезпечної плавби по бурхливих хвилях океану побачив береги невідомої, але сподіваної, довго очікуваної землі“.

Вернигора на цьому спинився. Бліснувши очима, ніби відчуваючи знову ту Колюмбову радість, він поглянув на студентку, бажаючи

ніби пересвідчитись, яке вражіння справило на неї його оповідання.

Вона крадькома кидала на нього свої погляди, уважно, із неприхованою цікавістю й, здавалось, подивом слухала його.

Я знов його за доброго балакуна й фантазера. Тим то подумав, чи не перебільшу він, заради красного слівця, своєї хоробрості. Чи не гадає він цим самим привернути до себе симпатії цієї студентки, зворушити її серце. Якож! Героїзм і відвага мужчини часто імпонують жінці.

— Хороше все те, що хороше кінчається,— кинув я сентенцію, із ноткою недовірливиності в голосі.— Так ти, виходить, щасливо й невредимо дременув від білих, а якже з рукою?

Він поглянув на мене докірливомовчазним зором.

— Ба в тім то й справа, що не зовсім щасливо,— відрізав поважним тоном, що не припускав, здавалось, жадної нотки легковажності.

А помовчавши, вів далі своє оповідання.

„Так от, кажу, набрів я на хутірець, як Колюб на нову землю. Це був невеличкий хутірець, що складався з кількох дворищ, досить віддалених одне від одного, із низкою господарських побудовань і деревцями коло кожного. Ну, думаю, тут то, нарешті, я знайду собі перепочинок від утоми й захист від до-

шкульного дощу й тривог. Але де саме? Іти до двору, домагатись до хати, коли все навколо спало непробудним сном, було не зовсім доцільно та й небезпечно, коли нічого не знаєш, хто тут мешкає й чия тут влада. Я пішов поза дворищами, щоб краще зорієнтуватись, і коли примітив за одним із них скирти хліба, а біля них клуню, вирішив негайно ж зробити собі тут пристановище. Я підійшов до клуні. Клуня була зачинена, а двері взято на заставку. Це свідчило, що в ній нікого немає. І я, відчинивши двері, зайшов усередину.

Сухе, пахуче повітря війнуло на мене з просторої клуні, де вглибині я намацав свіже, як пух, м'яке, пахуче, як степ повесні, сіно.

Я скинув з себе липку, до останнього рубця промоклу одежду й бухнувсь у сіно. А вже хутко, по якійсь хвилинці, натомленого й безсилого, обігрітого теплим сіном і затишком, огортала легенька дрімотність. Спочатку ще роїлись якісь мислі, поставали шматки епізодів пережитого дня, та незабаром усе це зникло. Я спокійно заснув міцним багатирським сном. Так певно почуває себе звірина, коли після довгого полювання мисливців вона, нарешті, виходить з-під іхніх ударів, знаходить собі надійний захисток.

Скільки часу я спав — я не знаю. Може кілька годин, а може цілу добу. Коли я розплющив очі, моя схованка була повна світла.

Зо всіх боків, крізь щілинки дверей, з-під стріх даху, мов через призму, пробивалось проміння й довгими доріжками клалось на долу. Я враз згадав події минулого дня, подумав, що треба дізнатися, де я, у яких саме околицях. Я прислухавсь. Навколо було тихо.

Випроставшись із сіна й діставши шкарбку, висхлу за ніч одежду, став було одягатись, як несподівано скрипнули двері. Я насторожився. Сотні думок і уявлень пронеслося за одну мить у голові. Я уявляв і ворожий загін, і постать господаря цього двораща, що може зранку прийшов оглядати своє володіння, і представника місцевої влади,— чого тільки я не припускав своєю сполоханою уявою. Та нічого подібного. Те, що я побачив, перевищило всі мої припущення, навіть найфантастичніші уявлення. До клуні, мої друзі, увійшла легенькими нечутними кроками висока, струнка, смаглява, з важкою русявою косою (зауважте з русявою) на грудях і великими синіми, як оце наше південне небо, очима, уся в білому, якась дівчина-панянка. Це була прекрасна, як тільки буває на малюнках, русалка, якесь фантастичне створіння. Увійшовши до клуні з мискою вишневих ягід у руках, певно тільки зірваних із дерева, вона, побачивши мене, із переляку застигла непорушно, ніби остоявши, ніби ноги раптово втратили здібність руха-

тись. Я зачарований уп'явся очима в постать дівчини. Я хотів зробити крок до неї, хотів поспитати, де я, хто вона, аж ось миска впала з її рук на землю, і дівчина раптово, із брязкотом розбитого череп'я, стрепенулась, а потім прожогом кинулась із клуні, грюкнувши дверима.

Я вп'явся, кажу, очима, у це видиво, але в той момент, коли дівчина метнулась за двері, я теж стрепенувся. Я раптово пробудився від чару. Ах, сто чортів! — вдарила пам'ять у голову. Та це ж вона. Ми з нею стрічалися. Без сумніву вона, згадав я один епізод, і почуття подиву, разом з холодком і тривогою, признаюся, огорнуло мене“.

Він знову спинився, ніби щось пригадуючи, ніби відтворюючи той епізод, призабутий під впливом скороминущого часу й бурхливих подій нашого життя.

Ми чекали якусь хвилину на його розповідь, дивлячись на Дніпро, на його береги, де блимнули перші вогники електрики, нагадавши про наближення вечора.

— І що ж то за панянка? — поспитав я Вернигору, що все ще мовчав замислено.

Він струснув обважнілою, здавалось, головою, розвіюючи ніби рій набридливих мислій, спогадів, образів.

„Це трапилось у вісімнадцятому році, повесні,— почав він далі вести епічним голосом, так, як розповідають кобзарі про давню ми-

нувщину.— Україна, як відомо, перебувала того часу під німецько-гетьманською окупацією, коли за владу вхопилися були генерали та поміщики. Що то за влада була, ви добре знаєте. Я жив тоді на селі, на Полтавщині, і добре бачив, як вона керувала. Одне слово, там гетьманська зграя провадила екзекуцію бідняків, шомполізацію, а їхнє майно, останню їхню скотинку забирали поміщики собі маєтки мовляв, то їхнє розграблене добро. Ну, звісно, це викликало велике обурення. Бідняки, особливо хто помолодше, кипіли від злости й ненависті. Отож ми зорганізували повстанський загін і, отаборившись у лісі, робили напади на поміщицькі маєтки, огнем і мечем нагадували, щоб вони там не довго засиджувались. І от трапилося одного разу таке нещастя, що п'ять чоловіка із нашого загону, під час нападу на маєток, були відрізані кінним загоном гетьманців і засаджені до місцевої в'язниці.

Що їм загрожувало, яка на них чекала доля, ми всі це знали. Свідомість цього наводила на нас безкрайній смуток. Ми ходили розгублені, приголомшені, якісь понівечені, ніби ми почували себе винними в тім, що вони опинились у в'язниці. Хоч наше становище, під час сутички, коли захопили їх у полон, було для нас безнадійним, та ми, кажу, не могли спокійно дивитись один одному в очі. Сами врятувалися, а вони мусять накласти

своїми головами, точилася докірлива думка.
Але що ж робити?

Посумувавши день, ми зібралися на раду.

— „Хлопці,—звернувся я до свого загону, а був я тоді за отамана,—годі, кажу, сумувати, бо цим ділові не зарадимо, а треба подумати, як би наших товаришів із неволі та від смерти врятувати. Куди це, кажу, годиться, що ми тут у лісі, склавши руки сидимо, а іх там будуть мордувати. Треба рятувати й негайно, доки не пізно“.

— „Правду каже отаман“,— заявили в один голос хлопці таким тоном, що вони на все готові, на все підуть, тільки б урятувати товаришів.

Та я ще вагався, я не знав, що треба зробити, яких заходів слід ужити.

— „Ось ніч наступає, сідлаємо коней і на місто“,— кинув хтось запально, знайшовши підтримку від інших.

Проте я й тепер мовчав, не давав своєї згоди. Мені здавалось, що напад на місто, де є значна військова сила й кінна варта, досить таки небезпечний і на випадок невдачі прискорить розправу над товаришами.

— „Ну бо, сідлаймо коней і просто до в'язниці“,— торопив юнак Дорош. Я, не баччи іншого виходу, хотів був уже погодитись на цей плян, але знову затримався, все ще розмірковуючи, чи не можна винайти певнішого, надійнішого й безпечнішого шляху. І тоді мені впала на думку чудна витівка. Я

згадав, що в коменданта того міста, де у в'язниці сидять наші товариші, є донька, єдина донька, що він її, чув, любив більш за все на світі.

— „А знаєш, що, кажу Дорошеві, сідлай зараз же коня й разом із Півнем гайда в місто. У коменданта, кажу, є донька. Вона мабуть виходить надвечір гуляти із дому. Так щоб ви привезли її сюди, у ліс, до нашого табору.

Хлопці посміхнулись із цієї витівки, почали були бурчати, мовляв, що це за діло, нам треба своїх визволяти, а не дівчат викрадати.

— „Не точіть мені, кажу, яzikів, а зараз же на коні, і щоб завтра тут неодмінно з дівчиною були“. Хлопці скорилися, а незабаром, осідлавши коней, пустилися з лісу.

Я нетерпеливо чекав на їх поворот із міста. Хвилинами мене охоплювало побоювання за щасливий кінець цієї подорожі. За юнаків я власне був спокійний. Добрі коні винесуть їх із небезпеки, але чи пощастиТЬ їм схопити ту дівчину й приставити до нашого табору, а від цього залежав успіх задуманого мною пляну.

Рано-вранці, як тільки на сході спалахнула зоря, до табору повернулися хлопці.

— „Наказа виконано“, — сказав Дорош, передаючи із сідла в мої руки напівпритомну панянку.

— „Почин добрий, подумав я“, і легко, ледве торкаючись руками, узяв її за гнучкий стані, опустив на землю.

Панянка тремтіла, як лист від осіннього вітру, і повними страхіття очима зорила навколо, шукаючи ніби якогось порятунку. А хлопці скоса позирали на неї, одні зачудовані її прекрасним обличчям, інші з масляними усмішками пускаючи не зовсім делікатні дотепи й жарти. А хто кидав погрози, треба, мовляв, зничтожити це стерво, щоб сліду й плоду ніякого не лишилось.

— „Товаришочки,—сказав я тоді,— дівчина в нас полонянка. Вона буде жити в нас під охороною всіх нас до того часу, доки визволимо наших товаришів. І майте на увазі, що жадна волосинка не повинна впасти з її голови“,— дав я зrozуміти, що не потерплю ні образливих випадів, ані загрязливих насильницьких вчинків.

Полонянка ж усе ще уявляючи всякі страхіття, безсило опустилась на пеньок під дубом і, мов сарна, кидала на нас погляди, повні презирливості й зневаги, то благання.

— „Ти, дівчино, нас не лякайся, поживеш із нами якийсь день, а там може й повернемо до твого батенька в повній сохранності,— заспокоював я.— Ти можеш написати йому про це“,— подав їй шматок папірця й свій олівець.

Вона поглянула на мене боязко, благальними очима, гадаючи, певно, що за цим приховується якийсь глузливий учинок, початок якогось страхітнього кінця.

— „Та пиши скоріше, бо нам ніколи,—
гримнув я на неї.— Пиши, що ти жива й здо-
рова й перебуваєш у штабі отамана Верни-
гори.

Після того, як вона це зробила, я знову
подумав, що почин вийшов добрий, і наказав
сідлати кращого скакуна.

— „Я поїду до міста, до коменданта,—
сказав я своєму загонові,— визволяти своїх
братів із неволі. Треба, щоб зо мною ще
хтось поїхав один, хто бажає?“

Кожен бажав іхати до міста братів визво-
ляти, тільки проти мене в один голос запе-
речували. Хай, мовляв, отаман лишається з
загоном у лісі. Я змушений був скоритись,
доручивши справу тому ж Дорошеві й Півнєві.

— „Передай оцю записку комендантові, на-
казав я Дорошеві, і скажи йому, що отаман
Вернигора пропонує повернути йому доньку
в повній сохранності, якщо він звільнить на-
ших людей із в'язниці, і додай ще йому, що,
коли він на це не погодиться, його доньку
спіткає та ж доля, що й наших людей“.

Хлопці виїхали з лісу.

Відстань від нашого лісу до міста була
коло тридцяти верстов. За три години можна
було вільно доскочити до міста. Отож я че-
кав повороту надвечір. Проте минула вже й
ніч, наступив і ранок, а їх не чути було. Я
починав турбуватися. Чи не затримав, бува,
комендант моого гінця, чи не засадив бідо-

лашного Дороша до в'язниці. Але чому не повернувся тоді Півень, що мусив тайкома, з віддалення стежити за долею Дороша? Чи й він потрапив до ворожих рук? Мое хвилювання ще зросло, коли полонянка, зрікшись будь-що їсти, почала виявляти ознаки буйної меланхолії. Вона жахалась якихось привидів, скрикувала, розмахуючи руками, то розходилась гістеричним сміхом, разом із риданням. Я пробував заспокоювати, намагався розважати її, хлопці навмисно заводили гармошку, співали веселих пісень, проте вона дивилася напівбожевільними очима. Що робити, коли вона зовсім збожеволіє,— із тривогою поглядав я на годинника, побоюючись, що тоді може зовсім зірватися плян. Мене починало вже гризти сумління, що я затяяв цю справу, що не тільки не врятував тих людей, а загубив ще двох юнаків. Заходив вечір другого дня, наближалася ніч, я став думати про те, що треба іхати комусь знову до міста, щоб розвідати про гінців, аж ось чую тупіт коней. А за якусь хвилинку на галявині з'явилися замілені коні.

— „Наказа виконано, товаришу—отамане, сказав задоволено Дорош.— Комендант спочатку був повагався, а потім погодився.— Товаришів завтра випускають на волю“.

— „Ну, дівчино, не горюй,— сказав я тоді радісно, із веселою усмішкою,— збирайся в дорогу, удосявта повезем тебе до міста“. Вона

таки втихомирилась. А другого дня, як було умовлено, ми обмінялись полоненими".

Він примовк. І знов поглянув на студентку.

— Ну ю що ж? — поспітив я стримано з прихованою цікавістю, вертаючи Вернигору до випадку в клуні.

— Що? То була вона, та сама панянка. Я впізнав її, як певно, і вона мене. І сотні тривожних мислій блиснули враз у голові. Треба тікати, бо вона видасть мене, бо тут певно вже білі, продиктував мій мозок, і я кинувся до дверей. Але, уви! Двері були взяті на засувку. Я натиснув дужче, але двері не піддавалися. Я повів очима по стріці клуні, шукаючи способу вихопитись із цієї пастки, та було вже пізно: двері розчинились і на порозі з'явилася кремезна, просто монументальна постать чолов'яги. Це був якийсь бородатий велетень, із широкими, як коромисло, плечима, заввишки як клунні двері й з рушницею ще в руках. Я все зрозумів, вона таки видала мене, стерво, подумав я з тривогою, опинившись із голими руками перед страхітною постаттю. „Ех, сміливість городи бере“, згадав я мудре прислів'я, і коли цей велетень, важко ступаючи, втиснувся в клуню, шукаючи мене своїми очима, я метнувся повз нього в двері, і, роблячи кривулясті лінії, подався що було сили садком. А заразом позаду роззітнувся постріл і в ту ж хвилину я почув, як мою руку щось шпигонуло коло

ліктя, як потекло щось тепле, як занило колючим, нестерпним болем.

Я таки добрався до своїх, але руку довелось відрізати, бо на лікті набігло щось подібне на гнійну гангрену й загрожувало зараженням крові", — закінчив він своє оповідання й, показуючи короткий обрубок, що лишився замість руки, поглянув на студентку.

— Щось дуже вже фантастично виходить, — не стримавшись, проказав я знову, гадаючи й тепер, що Вернигора більше фантазує, ніж передає правдиву, ним пережиту подію.

— Ти не ймеш віри? — відповів обережно Вернигора. — Тобі треба може свідків. Та ти знаєш, що наше життя багатше за найфантастичніші вигадки, скажу я тобі. — І з цими словами знову поглянув якось загадково й уважно на студентку.

Остання, що якусь хвилину перед тим неспокійно вертілась на землі, ніби їй щось заважало, раптом закрила обличчя руками й промірила тремтливим голосом:

— Ах, то були ви, хто ж знав! Я ж гадала, що то просто забрався хтось до дядькової клуні. Чи можете повірити, що відколи я повернулася з лісу, я була думками на вашому боці!

Ми мовчазливо перезирнулися з Вернигорою. На березі коло споруд голосно й верескліво кричала сирена. Там ярко горіли огні електрики. Ми звелися на ноги й літньою ходою, мовчазливі, попростували берегом увиселок.

ХОМА З НЕВІРІВ

I

Невелике село над Дніпром, близько одного з його порогів, що кам'яними грядами залягли між Лоцманською — Камінкою й Крарійським перевозом колись, тепер знаменитим Кічкасом.

Хто подорожував порогами на човні, дубком чи на плотах, це байдуже, той певно примітив його: довга й вузька затока з Дніпра, що, прорвавшись крізь вузькі ворота між скелями, глибоко врізалася в прибережний масив, а по схилах її розташувалося село. Так ніби взявши із степу, із-за високої шпиччастої могили, що, мов якийсь згаслий вулкан, підносилася на березі в кутку затоки, село простягло свої крила вперед і, охопивши ними затоку, спинилося над крутим спадом Дніпрового берега.

Може хто пригадує довгий, гуськом розтягнутий, ряд дворищ, із мальовничими хатами під очеретяними стріхами, то під черепицею, з чисто вимазаними, з білими, синіми, то яскраво жовтими, як цвіт сояшника, околами?

Може примітив хто й останню перед Дніпром хату, над димарем якої стояв півник і мов флюгер повертається з кожною зміною напрямку вітру?

А може, подорожуючи порогами, забагнулось комусь із обережності, цілком вибачливої, висістися перед цим небезпечним порогом, щоб берегом, піхтурою, обминути його? Тоді довелося може, навіть, зустрітися тут біля скрайньої хати, що з півником, із власником її, Хомою Топталом, сивоусим, із задумливим виглядом дідом, завзятим рибалою мисливцем?

Топталівкою, пригадуєте, це село називалося. Це ніби звичайне придніпрове село, що жило з хліборобства, скотарства, а деято й з рибальства, що походить нібито, так деято вважає із тамтешніх людей, од запорізьких козаків,— хоч історія заснування його ховається в давній минувшині краю, овіяній казками та легендами, на які так багатий Дніпро з його порогами, заборами й островами та колишніми січами понизовими.

А втім це байдуже.

Так от це село одного весіннього дня, коли вгорі, по небесному, густо-синьому, рясно заквітчаному барвистими волошками, полю пливало гаряче сонце, а внизу грізно, як завжди, грізно й невпинно гуркотів поріг, того погожого дня село було збудоражене незвичайними подіями.

Того пам'ятного дня по обіді, коли люди клопоталися буденними справами, одні клепали коси, готуючись сіно збирати, інші спрavляли рибальське знаряддя, збираючись на річку, а хто просто відпочивав, розташувавшись у холодку під повіткою, селом пройшов десятник Волошка й загадав кожному в двір, щоб сходилися до сільради.

— Та приходьте неодмінно, — підкresлював він кожному незвичним тоном.

— А що там за справи? — цікавився дехто з сільської молоді, із тих, що хоч і належали до сільського активу й завжди були ніби в курсі справ, час від часу навідуясь до сільради, а проте ці збори й для них відалися цілковитою несподіванкою. — Що там за збори?

— Що? Приходьте, то й дізнаєтесь, — відповідав коротко Волошка з тим же загадковим виглядом, за яким приховувалась і стурбованість, і ніби страх, а може й власна непоінформованість. — Там почуєте, тільки не баріться, — наказував сухо.

Обійшовши, таким чином, одне крило села, Волошка піднявся назад і повз будинок сільради звернув на друге крило. Закинувши ковіньку на руку й злегка кульгаючи на праву ногу, він повільною ходою спускався згори до берега. Урешті він підійшов до останньої хати, що замикала собою крило, і спинився коло низенької з кизякової цегли огорожі.

— Ану, діду Хомо, облиште свою роботу та йдіть но на збори! — кинув він у двір звиклу фразу.

Хома Топтало, що сидів на призьбі й, попахуючи люлькою, справляв ятера, розіклавши його на колінах, підвів голову, підніс до очей руку, щоб закритися від променястого сонця, і поглянув на вулицю. Та зараз же, ніби там не добачивши нічого, опустив очі на коліна.

— Чуєте, діду Хомо, що кажу? — гукнув голосніше Волошка, невдоволений, здавалося, з неуважного ставлення Топтала до його, представника влади.

Але Хома й цього разу тільки скоса, тільки одним оком позирнув на того й заклопотано, з непорушним спокоєм, продовжував свою роботу.

— Чую, діду Мусію, чую, — проказав уже згодом, якось байдуже й сухо, перебираючи руками сітку ятера.

Волошка не знов, як відповісти на цю зухвалу байдужість і навіть образу, бо який же він дід, коли йому тільки ще п'ятдесят років і він недавно одружився з молодою дівчиною. Та відчувши в повітрі приємний пах тютюнового диму, що приніс йому назустріч вітрець од призьби, він задоволено покрутів носом, втягуючи в себе цей подражливий пах, і пом'якшав. А як до того йому не було чого тепер поспішатися, він бо ж виконав

дане йому доручення, то, помнявши за перелазом, увійшов у двір.

— Латаєш? Біг на поміч! — привітався він, наблизившись до прильби й, подивившись хвилину, як той заклопотано затягав продіравлений ятір, попахуючи люлькою, витяг із кишеній свою. — А дай, Хомо, і я запалю, — проказав він м'яко, стукаючи своєю люлькою об прильбу, щоб витрусити рештки перепаленої тютюну.

— Та латаю, не що ж роблю. На річку оце збираюся на ніч, а воно оце з дірками, — відповів не зовсім охоче Хома, мигком показавши на ятера й запустив, заклопотаний, руку в глибоку кишеню штанів. — Латаю, та чи надовго, бо як у воду, так і латай знову. Гнилі нитки пішли, от що, — пробормотав нахмурено, й витягши з кишені намащану нарешті кисетку з тютюном, поклав її на прильбу.

— То так. То вже так, одне до одного сходиться, — відповів спочутливо Волошка. Присівши на прильбу, він старанно набив свою люльку, потім, розпаливши її, затягся солодко димом і промовив: — Так на річку, значить, збираєшся, Хомо, а сьогодні ж збори в сільраді?

Хома, що давно вже, кілька років не з'являвся на жадні збори, які б там справи не вирішалися, і за цю пасивність його в останні часи не завжди, навіть, і сповіщали, подивився здивовано на сусіду.

— То ѿ що як збори? — поспітав вражений, із скептично-байдужою міною на обличці. — Хай собі збираються, — відважив він спокійно по якійсь хвилинці мовчання й додав, кивнувши головою на Дніпро: — коропи он появилися. Сусідів Санько цієї ночі повні очви приніс та здорові, стерво, як телята. Треба, думаю, і собі поїхати, — оживився старий.

Волошко смоктав люльку й спочутливо хитав головою. Коропи то дійсно, мовляв, поважна справа, що й говорити. Але не бажаючи зменшити й своєї ролі, як представника влади, зауважив, що сьогодні все таки треба було б на збори прийти, бо на річку можна й завтра. То таке, мовляв, діло, що й потерпить.

Та ця думка видалася Хомі надто дивовижною, не серйозною. Він знизвав Волошку мовчазливим поглядом, не маючи бажання відповідати на такі речі, і вже згодом кинув ущіпливо, з неприхованою зневагою в голосі:

— А колись ще рибалкою був. Не дивно, що проміняв свого волока на ковіньку, — натякнув він на його десятникування. — Хіба ж можна, — вів він уже розважніше таким тоном, ніби розмовляв із малою, нетямущою людиною, — хіба ж можна так говорити про рибу? Показались коропи, так радій, чоловіче, радій, та мерщій на річку, бо завтра їх уже не буде. Це ж не то, що було колись,

скільки хочеш лови й коли хочеш. Це ж, знаєш, рідкий гість тепер, а він мені про збори торочить.

Старий ще довго розводився про рибу, що перевелася в Дніпрі, а потім уже після довгій павзи, між іншим, поспітав, про що там на зборах будуть розмовляти.

Волошка спустив у землю очі. Він, здавалося, погоджувався з важливістю Хоминих міркувань і почував себе ніби винни за свої легковажні думки про рибальство.

Він навіть промимрив, щоправда, глухо й не зовсім ясно, що при такому зубожінні річки не слід, звичайно, байдуже ставитись до влову. Проте на своє виправдання заявив поважно, тривожним голосом:

— Та діла, бодай іх... не мені б про них казати й не тобі слухати. Дочекалися, можна сказати, — покивав сумовито головою.

Хома підвів голову. Волошчині слова зацікавили, здавалось, його. Такої мови від нього він ніколи не чув.

— Що ж там трапилося такого? Війною може хто йде? — насторожився старий із раптовим блиском непокійних вогників у старечих очах. Він навіть вийняв був із рота лульку й, поглянувши на Волошку, намірився слухати новини.

Волошка заперечливо похитав головою, мовляв, ніякої війни немає, і додав стиха, тим же тривожним голосом:

— І додумалися ж, і спаде ж отаке в голову? Що з цього тільки вийде? Чим воно все закінчиться? — бормотав крізь зуби, пойнятий почуттям якоїсь тривоги.

Хома, переконавшись, що війною ніхто не йде, спокійно взяв люльку в зуби, не надаючи, здавалося, уже ніякого значіння Волошчиній мові.

— А я вже подумав, що війна, то треба, думаю, піти й собі послухати, а як так, то хай йому, — заявив він байдуже, трохи ніби розчарований, додержуючись ніби того погляду, що поза війною нічого цікавого й важкого на зборах, що вимагало б його присутності, не могло бути.

Волошка нічого не відповів на це, добре знаючи упередливість старого й байдужість його до громадських справ і тільки кинув загадково, підіймаючись із призьби:

— Та ти приходь, все таки, там воно роз'ясниться.

Хома махнув рукою зневажливо:

— Обходились без нас, то обійдуться й тепер.

Але згодом, коли в двір зайшов його син, старий, зваживши на розмову з Волошкою, загадав синові:

— А знаєш, Панасе, треба тобі піти до сільради. Там відбудуться якісь збори чи що. Послухай, про що там будуть гомоніти.

ІІ

Стривожені Волошчиними натяками топтальці один по одному потяглися до сільради.

Проте й тут не можна було добитися ясної відповіді на стривожену уяву.

— Ось приїдуть інженери, тоді видно буде,— відповідав неохоче й так само, здавалося, стурбовано голова сільради Шило, уникаючи подальших балачок.

Згадка про інженерів хоч і натякала, від кого треба чекати можливого лиха, а втім не вносила будь-якої ясності. Чи ж мало чого можна сподіватися від тих капосних інженерів?

Може то знов їдуть ті самі інженери, що копалися тут колись на могилах, шукаючи скарбів, що їх заховали запорожці?

А може це ті, що брали пробу зо скель, хвалилися висаджувати іх, щоб потім тесати каміння для якихось будівель?

А може то й не інженери будуть, а так собі, шпигуни якісь від англійців або німців, щоб усе тут побачити, про все дізнатися, на все роздивитися й пляни познімати, щоб як війну, значить, почнуть, то про все добрє знати, що для чого й де яка земля лежить.

Цілий рій отаких і подібних думок, фантастично-чудернацьких, то скептично кумедних зродилося в їхніх головах, де наївність і підозрілість ішли в парі з темнотою й глу-

потою, ба навіть з неприхованою ворожістю до непроханих гостей.

А найбільше турбот викликало припущення, що, може, то ідуть інженери, що кілька років тому виміряли тут воду, розміряли береги, розмірюючи, ставили якісь стовпчики та знаки, натякаючи, що все це буде ніби затоплене водою. Хоч відтоді упливло чимало часу, як і води в Дніпрі, а втім...

Та не встигли люди обміркувати своїх припушень і догадок, як розігнувся гострий, сигнальний вереск і перед стурбованими зборами показався легковий автомобіль, що, притишивши ходу, круто повернув до сільради. І не встигли ще люди озирнутися, як із нього виплигнув молодий, у чоботях, у сірій толстовці чоловік, з насуненою на лоба звичайнісінкою кепою й, наблизившись до людей, сказав просто, після привітання:

— От я й приіхав. Давайте ж зараз і приступимо до діла.

І з цими словами енергійними рухами, ніби йому надто бракувало часу, він тримаючи портфеля в руці, протиснувся на широкий ґанок сільрадівського будинку, що на час літніх зборів і засідань служив місцем для президії й трибуною для доповідачів. Тут він витяг з того набитого портфеля якусь мапу й, розгорнувши її на все широке полотнище, уявся пришпилювати до дерев'яних колонок ґанку.

— Так от і приступимо,— повторив він весело, пришиплюючи мапу й звертаючись до людей, що, посунувшись ближче до ганку, із здивованням і цікавістю поглядали на нього, то на полотнище, покреслене змійкуватими, таємничими, для них незрозумілими, знаками й лініями.

— Ви, певно, уже чули, товариші,— почав він бадьорим голосом, знявши кепі й недбайливо провівші рукою по низько стриженій голові,— ви, певно, уже знаєте про ті роботи, що провадяться внизу, у Кічкасі,— зробив він жест рукою на Дніпро, а потім на мапу.— Там споруджуємо греблю, перегороджуємо Дніпро, будуємо гідростанцію. Швидко, значить, закриємо Дніпрову течію й піднімемо воду в річці. Отож треба вам вибиратися звідціля зо всім гамузом і добром туди вгору, подалі в степ, бо все село буде назавжди затоплене водою.

Він говорив коротко, із рисочкою веселої грайливості в очах і вдоволенням на молодому, енергійному обличчі, таким тоном, що все тут ніби ясне й незаперечливе.

Але люди мовчали. Вони тільки перезирнулися один із одним тривожно-скептичним поглядом. Так он, мовляв, із чим він приїхав, і знову застигли в мовчазливому чеканні.

Це стримано-холодне ставлення топталівців трохи охолодило прибулого. Він подумав, що люди не досить добре знають про

суть робіт, не досить ясно уявляють собі характер споруд і значення їх для краю. Тим то по якійсь хвилині він діловито, спиняючись на головних моментах робіт, розповідав про будівництво.

— Ми будуємо одну з найбільших у світі гідростанцій, оту велетенську лябораторію, де за допомогою загнузданої Дніпрової води, досі ніким не використовуваної, будемо виробляти електроенергію. Ми матимемо щорічно з цієї лябораторії, — говорив він із почуттям гордовитості й вдоволення, — п'ятсот п'ятдесят тисяч квт. електроенергії, цебто силу, рівну роботі вісімсот десять тисяч коней. Це буде найдешевша в світі енергія, що коштуватиме три чверті коп. за кіловат, дешевша за енергію Ніягарських станцій, не кажучи вже про такі нові станції, як Волховська чи Шатурівка, де електроенергія коштує в п'ять разів дорожче за Дніпрову, — наводив він приклади з багатьох станцій Америки, Заходу й радянських республік.

— Ми обернемо цю енергію на рух нових заводів на Дніпрі, де незабаром виросте могутній промисловий комбінат із заводів металургійного, алюмінійного, електросталі.

Тут він, непомітно захоплюючись, говорив про мільйони пудів нової сталі високої якості, про електросталь, потрібну для виробництва відповідальних механізмів, конструкцій, машин і точних струментів, про алюміній,

що без нього не можна розвивати авіобудівництво, про всі ці метали, що їх досі купували для промисловості за кордоном і що зі спорудою станції й комбінату будуть виробляти на цих заводах; говорив про розвиток машинобудівельної промисловості, про визволення її від закордонного ринку, про посилення господарської моці країни.

— Ми збудуємо тут на Дніпрі хемічний завод. Він підсилить цю відсталу в нас галузь промисловості, що своєю чергою спричиниться до зменшення довозу з-за кордону хемічних речовин.

— Ми будемо виробляти тут для сільського господарства щороку п'ятнадцять мільйонів пудів уgnійних туків.

— Ми зросимо десятки тисяч десятих посушливої землі, збудувавши від Дніпра канали, і обернемо їх на родючі лани пшениці.

— Ми...

Він розповідав трохи замріяно про степи, перетяті димарями заводів, сповнені звуків тракторних колін і машин, про степи, порізані рейками нових залізниць, якими легко й весело побіжать довгими рядами вагони з золотою пшеницею до Запорізького порту, що сполучатиме обхідними шлюзами далеке Полісся з водами Чорного моря, про села, залиті вогнями електрики.

— Це буде початок нової ери вашого краю. Накінець він знову нагадав, що треба ви-

биратися з села, щоб заздалегоди побудуватися на новій землі, одведеній урядом для них там угорі, у степу.

Топталівці мовчазливо слухали доповідь, зрідка какикаючи, виявляючи ніби нетерпіння й переминаючись із ноги на ногу. Лише тоді, коли доповідач торкнувся села, на іхніх обличчях відбився невловимо-загадковий порух, де можна було прочитати і подив, і цікавість, і глибокий скептицизм.

— Чуєш? — моргав оком один до одного з неприхованою іронією в голосі, — і в стайннях, каже, горітиме електрика, не то, що тепер, коли гасу не завжди дістанеш. Ото буде живуха!..

— Що й казати, — підморгував другий, — і вмирати не захочеться.

— А коли ж воно все це буде, товариш? — прошамотів якийсь похилий дід беззубим ротом, знявши вгору міцного костура, на який був спирається всім тілом. — Чи ж і я доживу до такого щастя?

— А ще б, пак, ні, — поспішився відповісти хтось з натовпу, із жартівливою ноткою, в голосі. — Тільки краще поспітайте про це діду, зозулю, — кинув той же голос під загальний посміх людей, — вона вам скаже.

Дід, що знову схилився на костур, похитав задумливо головою:

— То може хоч діти доживуть, — проказав безстрасним тоном, дивлячись у землю.

— А може онуки, і то буде нам легше,— знову вставив той же голос незрозумілим тоном, чи заспокоюючи діда, чи то жартуючи.

Натовп по цьому поволі ожив, загомонів. То тут, то там, притишено й недовірливо один, то другий робив якесь зауваження, кидав іронічну репліку. Про це, мовляв, чули вже не раз. Хіба ж не казали ще кілька років тому інженери, що треба виходити звідціля, бо буде потоп, а що з того вийшло? Як жили, так і живемо, як ішов собі Дніпро, так і йде.

Дехто посилився при цьому й на книги. Який там потоп, коли в книгах записано, що ніякого потопу на землі не буде, і, як пророчистий доказ, згадувалося при цьому веселку.

Дехто висловлював сумнів, чи можна підвищити воду в Дніпрі так, щоб ото аж береги затопила, і чи доцільно, чи потрібно це робити, чи не криється тут, бува, якийсь хитроумний плян інженерів, що хочуть, може, витурути звідціля людей, щоб потім землю понад берегом передати німцям чи англійцям — хіба їх розгадаєш?

— Поживемо, то побачимо, що воно буде, а тоді вже, коли що, і вибиратися можна,— філософічно, із поважним виглядом гомонів якийсь чоловік, при загальній підтримці цілого гурту людей, що, оточивши його, співчутливо кивали головами.

Інженер, що ніяк не сподівався на такі наївні зауваження, тільки знизуував плечима. Він знову взяв собі слово. Напочатку, хвилюючись, погодився, що потопу дійсно не буде, що його, власне, ніколи й не було, що загадка про нього в книгах — то лише фантастична вигадка попів, потім знову перейшов до споруд на Дніпрі.

Тепер він спинився на будівництві греблі, пояснював роботу майбутньої гідростанції, доводив неминучість підвищення води в Дніпрі.

Потужність гідростанції залежить од тієї сили води, що своїм безперервним тисненням рухає турбіни гідростанції. Що більша сила води, що міцніше тиснення, то потужніші турбіни можна ставити, а значить і більше електроенергії можна добувати. Ми будуємо станцію на дев'ять турбін по дев'яносто тисяч сил. Щоб приводити в рух ці турбіни, треба мати постійний і невичерпний басейн, могутньої сили водозбір. Дніпро дає можливість створити такий басейн. І ось чому. Горизонт Дніпра від Дніпропетровського до Кічкасу де будують станцію, поступово, на протязі дев'яносто кілометрів цієї порожистої частини, знижується, досягаючи біля Кічкасу тридцяти чотирьох метрів. Гребля має цілком вирівняти горизонт ріки. Отож, із закінченням її біля Кічкасу, перед греблею створюється величезний водозбір на тридцять сім метрів

глибший за теперішній рівень Дніпра. Вода, підвищуючись од Кічкасу до Дніпропетрівського, зале пороги, через які вільно ходитимуть пароплави й, розуміється, затопить теперішні береги, що лежать нижче цього горизонту. Тим то й треба заздалегідь вибратися звідціля, не чекаючи на закінчення греблі, бо тоді вже буде запізно.

Помовчавши хвилинку, він сказав, що приїхав сюди для того, щоб укласти з ними договори на виплату грошей на переселення, що договори вже заготовлені й лишається іх тільки підписати.

З цими словами він витяг із портфеля купу паперів і, труснувши ними в повітрі, поклав їх на стіл.

Інженер говорив докладно й довго, показуючи на мапу, розмальовану синіми лініями, і підсилюючи свої виклади різними цифрами й розрахунками. Його мова захитала, здавалося, топталівців і на обличчях їх, нахмурених, скептично - підозрілих, поклалася задума.

— Хто його знає, може воно й справдиться?

Особливо вразила їх купа паперів, що лежала на столі. Ці договори, що їх треба підписувати, свідчили про практичний характер усієї справи, вони підкреслювали ніби реальність її. Договір це не абищо. Чи мало хіба траплялося так, що погомонять про щось на зборах, погомонять та й забудуть, нікого ж

і ні до чого це не зобов'язує, нікого не тро-
гає, а тут тобі договір. І гроші дають. Хто ж
буде ото гроші видавати, коли б то все на
пусте заносилося?

Розгублені топталівці ніяково перезирались
між собою.

Тоді інженер, що занурився був у папери,
підвів голову й, звертаючись до громади,
вигукнув:

— А тепер будемо підписувати. Волошка
Мусій. Починаємо! Ну перший!

Тут натовп сколихнувся.

Тривожний шепіт, як шелест раптового
вітру в байраці, пронісся над головами й
заглух десь за майданом.

— Волошка Мусій, прошу до столу!

Натовп знову колихнувся, загомонів і ра-
зом на сходах показався Волошка.

Нерішучими кроками підвівся він на ганок.
І коли інженер, прочитавши угоду, запросив
підписати, Волошка подивився налякано на
стіл, на людей, шукаючи ніби останньої поради.

— А може підождемо? Може нічого не
трапиться? Вода може не зачепить іще нас? —
бормотав він схвильований, ладний, здавалося,
винайти щеба гато причин, а ще більше поста-
вити запитань, щоб лише якось затягти час.

Тоді випростався голова сільради, що досі
сидів мовчазливо за столом, і трохи куче-
ряво, але тоном людини власть імущої, за-
явив, що „позаяк“ усі слухали доповідь, то

для всіх мусить бути ясним, у чім справа. Отож ніякої помилки бути не може. Раз ви-рішила совіцька влада, що гребля потрібна, значить потрібна. А коли потрібна, то й збудує. А з цього знов же виходить, що вода затопить пороги й нас самих, якщо ми не виїдемо звідціля. Отож то й треба, щоб, як казав і товариш інженер, вчасно вибрата-тися звідціля. І нічого тут далі волинку тягти.

Він ізгадав іще з докором, що от ми, мов-ляв, являемось нібито нащадками запорозь-ких козаків, що ні степу, ані моря не боя-лися, а ми за сорок верстов не можемо вибратися, так ніби в Сибір нас виряджають. А на доказ того, що ніякої помилки справді не може бути, він перший підписав умову.

— А що ж ви? Усе ще ворожите? — з іронією звернувся після цього інженер до Волошки. Останній усе ще стояв на ганку перед столом, із виглядом людини, що їй мають вирікати оце якусь кару. Потім, поглянувши на стіл, на людей, на село, що виднілося там за ганком, важко зідхнув:

— Ну що ж? коли велять, то давайте вже й мені, — простяг він руку до столу.

Збори тривали далі.

III

Хома Топтало тим часом усе ще сидів на призьбі й справляв ятера. А справивши, вдо-волено палив люльку.

Там унизу за рікою, над могилами другого берега Дніпра, стояло гаряче сонце й падало скісним промінням у бистрі, пінясто-клекітливі безодні порога, то в густу листву прибережного верболозу, запалюючи його різnobарвними вогнями. М'який запашний вітерець, напоєний бризками бурхливої річки, тяг ізнизу, насичуючи нагріте повітря надвечірньою, бодрящою прохолодою; як завжди, гуркотів у порогах Дніпро, наповнюючи звиклий слух якоюсь чудно-привабливою, могутньою силою звуків.

Хома вдоволено дивився на околишній світ.

Це ясне сонце, давні козацькі, а може скитські чи то половецькі ще могили, і вічний шум порогу, і табун корів із пастухами, що виднівся через затоку на скилах улогошини, — все це навівало на нього затишний спокій. Тепла посмішка грала в його старечих очах, у тихому, замріяному вигляді, у чистій сивині його довгих козацьких вусів. Він, здавалося, ні про що не думав, нічим не турбувався. Він лише відчував цей світ і себе, як частку його, цей близький і дорогий для нього околишній світ, із яким так міцно зрісся за сімдесят років свого невідлучного життя, і де все видавалося йому таким близьким і зрозумілим.

Його спікій сполохнув малий онук. Убігши в двір і побачивши на землі біля прильби ятера, малий, що враз же зметикував про

дідів намір, підступив до нього з давнім і настирливим бажанням.

— Дідуню, і я з вами поїду,— просився він улесливо, нагадавши при цьому колишню дідову обіцянку взяти його з собою.

Дід посміхався лагідно.

Він, звичайно, це зробить, він виконає своє слово, Петрика таки візьме з собою рибалити, як же ж! Тільки тоді, як Петрик буде здоровий, здоровий, аж отакий,— показував він рукою трохи вище понад призьбу.

Петрик хмурився по-дитячому. Заклавши в рот пальця, він пускав ворожі скалки з-під нахмурених брів, йому ж бо надто кортіло побувати вночі там на річці.

— А Лаврик так уже іздив із своїм дідусем,— згадував сусідського хлопчика, намагаючись цим саме докорити своєму дідові, що нібито негаразд піклувався про онука.

Дід виправдувався.

— Лаврик здоровий. Йому аж вісім років,— переконував він малого хлопця, обіцяючи натомість привезти йому рибку.

Хлопчик, бачачи, що з його домагань нічого не вийде, пристав зрештою на цей компроміс.

— Тільки отаку-о велику, велику! — погодився він живо, описавши в повітрі руками коло, що мало визначувати розмір риби.

Дід покивав головою на знак згоди. Проте онукова умова несподівано еразила його.

— Отаку велику? — промимрив він скептично, — чи впіймаєш тільки її? Чи водиться тепер тут вона така велика?

І Хома замислився.

Він подумав про рибальство.

Що він впіймає цього разу? Як йому поведеться? Хоч Санько Прокопів і приніс великих коропів, алеж хіба це часто трапляється? Хіба попередні його, Хомині, виїзди не навчили його бути обережним? Не один бо ж раз цієї весни доводилося йому вислухувати насмішкуваті натяки невістки. А хіба не позичав він очей, коли, вертаючись додому, хтось вигукував з берега: „а чи немає там, діду, у сачку на продаж доброго карася, або щуки?“ Доброго карася? Це тоді, коли в сачку, і то кожному видко, лежало кілька паршивих линків.

Звісно, снувалася далі дідова думка, йому ще ніколи так не випадало, щоб він приходив додому з порожніми руками, на те ж він прожив тут сімдесят років і річку знає, як свої п'ять пальців, щоб із порожніми руками ходити додому. Хоч линків, та приносив. Алеж хіба то риба? Та раніше їх і за рибу не вважали й дивитись на них не хотіли! Давай було справжню рибу. І то скільки її було! Скільки її плодилося, скільки водилося на цьому березі!

І старий Хома, похитуючи сумовито головою, стиха згадував, розмовляв. Раніше було

так: сядеш там у човна, виїдеш на річку й хоч руками бери. А вже як волока закинеш, так і вчотирьох не потягнеш. А що вже за риба була, бий його сила божа! Візьмеш ту чехоню було, розріжеш її на двоє, а з неї так і тече, так і тече. Що вже за жирна та смаковита була. А тепер хоч і чехоня попадеться, то що з неї? Чехоня та не чехоня — худюча та погана, як та підошва з недочиненої шкіри, так і тягнеться за зубами. Була чехоня, та й до чехоні. Скільки тієї чичуги водилося! А виризуби, осетри! — було на що подивитись. А карасів тут скільки водилося, бий його сила божа! І де воно поділося? Чого воно перевелося? Та що там чичуга, виризуби, хай іх давно вже немає, а от і оселедці пропадають. Скільки їх ішло сюди знизу, цілими табунами коло порогів грали. Ще перед революцією, чого, чого, а вже оселедця було, а тепер і він переводиться. Чи вода не така стала, чи хто його знає?

— Дідусю! А кит-рибу ловили? — питав Петрик, що крутився тут же біля приязби, слухаючи зі зrozумілою цікавістю тихий гомін старого про минувшину Дніпра, із його чудесною, як у казках, рибою. — Я хочу кит-рибу, — тяг він своєї, вередуючи, не то серйозно, із властивою йому наїvnістю.

— Кит-рибу? Ловили, синку, і таку, — відповідав дід.

Але помисливши над тим, що то за риба

була й не зовсім ясно її уявивши, він поправився:

— Сомів ловили, та яких? Куди тобі! більші за кит-рибу, бий іх сила божа!

Із згадкою про таких сомів очі в Петрика бігали неспокійно, а на зосередкованому обличчі клалась і тривога, і цікавість.

— Соми більші за кит-рибу? То вже й більші? — незовсім ніби згоджувався він із дідовою думкою, що порушувала Петрикову уяву про кит-рибу, як царя над усіма рибами.— А Лаврик казав, що вони з своїм дідусем сома впіймали,— заявив він, не добираючи своїм розумом, як то може Лаврик з дідом впіймати таку страшну, сильнішу за кита, рибу.

— То впіймали? — скептично з гримасою хитнув головою дід... — Та хіба ж, хлопче, то справжні соми? Немає тих сомів, перевелися. Того сома, як витягнеш було на берег, як розкинеться, так наче той дубок козацький лежить, якби його загнуздати, то хоч сідай на нього та й у воду пускайся. Ото соми були, а що тепер? Якісь поганенькі виродки повелися, іншого племени й за воду.

Малий Петрик зорив на старого широкими очима, повними подиву й захоплюючої, але разом і страхітної цікавости. А старий далі згадував. В його пам'яті знову зринали давні часи, де дійсність перепліталася з легендами

і творила якусь далеку й привабливу, повиту чарівністю, казку.

— Та хіба тільки риба перевелася? Усе здрібніло, зубожіло, — бубонів він сам із собою, то звертаючись ніби до малого. — Скільки тут добра того всякого та привілля було! Отут над Дніпром трави росли, що вже густі та високі! Як зацвіте було, так дух тобі й лоскоче, а бджоли скільки водилося? Видимо-невидимо. Сама жила більше по дуплах і по травах, а вже меду того було. Іди й бери, скільки душа твоя забажає. Нічого цього немає. А звіря того всякого водилося? І вовки, і лисиці, і барсуки, і дикі кози, і свині. А вже птаства того було! — качки, дрохви, журавлі, дикі гуси й чого тільки не було! І все те перевелося.

— А чого? Того, що люду розмножилося, розплодилося, що вже й нікуди. Хіба ж давно, за його ще свіжої пам'яті, стояло отут, де іхне село, з п'ятеро хаток, а тепер? У сотню не вбереш. Ну й люди, звісно, не ті були. Раніше парубок у двадцять років ходив собі без штанів і нічого. Виходили люди міцні та довговічні, на вовків із голими руками було ходили, із барсуками билися.

Хома довго ще гомонів, пригадував, як це роблять частенько старі, романтично настроєні люди, легендарну минувшину свого краю й не зчуває, як до двору повернувся його син. Він опам'ятався вже тоді, коли Пана, при-

сівши поруч на прильбі, понурий, із потупленими очима човгав чоботом по землі, ніби на щось вичікуючи.

— Ти вже тут? А я й не туди, — проказав, ніби з просоння, замріяний дід. — Ну ѹ що ж там за сходка? — поспітив він байдуже, позіхнувши.

Панас все ще понуро човгав чоботом, потім буркнув коротко:

— Та що? Треба вибиратися звідціля, ось що за сходка.

Хома, удаючи, що не дочув синових слів, підніс до вуха руку:

— Як кажеш? Хто вибирається?

— Нам треба вибиратися, кажу, нам, — повторив Панас. — Усе село мусить вибиратися.

— Як то вибиратися? — нічого ніби не розуміючи, підвів Хома на сина здивовані очі.

— Та як? Звісно. Треба забирати з собою хату та їхати під Суху Балку, — відповів Панас. — Там землю для нас нарізують, а тут усе заливатимуть водою. Усе затоплять, на завсігди, — додав він глухо, із ноткою невдоволення й разом покори.

Старий скоса поглянув на сина.

— Та ти, синку, де був? Що баєш? — проказав він ще з видимим спокоєм, удаючи, що й тепер нічого не добрав, проте почуваючи, що там трапилось не абищо.

Панас не швидко відповів. Історія з виселенням була, видко, і йому не по серцю.

Тим то він сидів похмурий, мало говірливий. Але батькова легковажність до цієї справи й ніби одгетькування од неї зачепили його. Отож він розповів докладно про збори й заявив, що тут нічого вже не вдієш, що все вирішено, що він і договора за іх двір підписав.

— Треба брати гроші, швидко оце видаватимуть, та й будемо перевозитися. Всі вибиратимуться, — додав для більшої переконливості старого.

Але Хома, що досі сидів впрост на призьбі, спустивши ноги на землю, раптово повернувся до сина всім тілом, і, встремивши на нього гострий погляд, довго й пильно вимірював із ніг до голови.

— Та ти, сину, при своєму розумі? — пропшипів він, гублячи рівновагу. — Ти подумав, що кажеш? Ти тут багато набудував, що документа підписуєш, га?

І старий розійшовся. Він репетував. Він жалкував, що сходка відбулася без нього. Чого б не гукнути було йому? Чого б не сказати, що там справа отака стойть? Він поговорив би з тим брехуном, що варнякав там про ту греблю та людям памороки забивав, бо хто ж краще знає Дніпро, як не він, Хома, що зроду-малечку, всі сімдесят років свого життя просидів тут на Дніпрі? Він батькував того „брехуна“, гримав, розгніваний, і на своїх односельців, що так легко

пристали на того думку, погодились виселитися.

— Що ж? Хай вибираються! Хай іде, хто хоче! Тільки ми, сину, нікуди не поїдемо звідсіля, — заявив він рішуче твердим голосом, де вчувалася і злість, і обурення, і непохитність. Тут ми на світ родилися, тут діди наші жили, батьків поховали, тут і сами свого віку доживати будемо.

Панас був дійшлого віку. Він мав за плечима під сорок років, він власне й ходив коло казаятства в останні роки, бо батько лише рибалив. Отож міг підписувати і договори, і діяти на власну руч. Проте він знов добре й батькову впертість. Тим то стурбований слухав його веремлю.

— То будемо, значить, сидіти, доки вода нас затопить? — похмуро, із ноткою невдоволення, буркнув Панас.

— Чекати не довго доведеться, бо Дніпро, кажуть, швидко перегратять і тоді вже край, — спробував був умовляти його.

Старий зміряв сина зневажливим поглядом.

— Тютя ти, ось що! Загатити Дніпро? — блиснув очима. — З їхніми головами це робити. Та вони гудзиків до штанів як слід пришити не вміють, ось їхня робота; ниток не вміють виробляти, гниле, — показував він на ятера, то на штани, згадуючи при цьому всі випадки недобротного краму, що доводилося йому купувати в кооперативі.

Потім, трохи втихомирившись, старий кинув погляд на Дніпро.

Звідти йшов грізний, ревучий шум, що з надвечір'ям ніби ще наростав, ставав усе буйнішим, набирав, здавалося, нової сили, ніби там невпинною лавою сунули з гірського пасма вниз, у якусь безодню, цілі скелі, кам'яні брили, масиви.

— То його перегородять греблею? — показав рукою на Дніпро. І з цими словами він підвівся з призьби, зробив кілька кроків до огорожі й замилувано, аж звеселівші, поглянув униз.

Там просто перед очима в міцних гранітних берегах, перетягтий кількома грядами каміння, що виринало там і там із води, люто бився Дніпро. Сивий лютував, сивий шаленів із гніву, що йому, могутньому й великому, який тисячі верстов проплив спокійно в своїх вільних берегах, тут мачуха-природа наробила перепон, намагається затримати його вічний біг.

І лютуючи, сивий шалено, всією багатоводною силою своєю, наполягав на кам'яні гряди порогу. Бистрими хвилями, шумкий і бурхливий, пінястий і грізний, налітав на гранітні брили, що підносилися над водою, крутився в заборах, шукаючи простору, знову налітав на нову гряду і мчався далі, невпинно, зі страшною, всеруйнуючою, всеперемагаючою силою.

Дивлячись на буйну стихію Дніпрових вод дід за любки, із гордощами згадував його силу й славу. Він бо ж бачив за своє довге життя, як розлютовані хвилі на тріски били в шумких клекітливих безоднях порогів занесені з горішніх берегів міцні лоцманські дубки, як дощенту трощили цілі каравани плотів, як столітнimi деревинами гралися, мов трісочками, і поставивши їх сторчма між камінням, ламали, мов нікчемну ліщину.

— Хо-хо! Що то за сила Дніпро! Що може зрівнятися з нею? Хто може зволодати з нею, затримати його біг? — І Хома, погладжуючи свої сиві вуси та посміхаючись очима, бормотав вдоволено:

— Перегородити Дніпро? Ото скажуть! Так його й візьмеш у руки. Так він і дастесь. Хіба ж не раз за його пам'яті копирвалися тут на березі, базікали, що перегородять. Ще перед революцією, коли війна вже почалася, французи приїздили, теж хвалилися: перегородять. А що з того вийшло? Спробуй його перегородити, що він заспіває? А заспіває! То, кажеш, загатять його? А дідька лисого бачив? — вів старий, позираючи на сина, що сидів на призьбі, не насмілюючись перечити. — Загатять Дніпро? Пожили б отут, скільки я прожив, побачили б, що то є Дніпро, то не тріпали б язиками й людей із пантелику не збивали б.

— То, Панасе, даремна праця. Даремна,

скажу тобі праця. То ж бо сиди й не рипайся нікуди.

Старий ще довго бубонів на різні голоси, то ласкаво, милуючись із могутньої сили Дніпра, то обурюючись на тих диваків, що насмілились приборкати його, то кепкуючи з легковажності своїх односельців.

IV

Село не квапилось виселятися. Кожен із його мешканців відкладав із дня на день, із тижня на місяць, ніби чекаючи, чи не трапиться якась зміна, чи не можна ще буде лишитися на старому місці. Та нічого не траплялося, ніщо не міняло визначеної ходи подій, ба навіть навпаки, щодалі передавалися впертіші чутки про наближення часу затоплення берегів.

Тим то топталівці, кінець-кінцем, один по одному почали виселятися на відведену землю під Сухою Балкою. То на одному боці затоки, то на другому вчувався стукіт молотків, і там, де ще недавно стояла чепурна під очеретяним дахом хата, там можна було бачити голу покрівлю чи то просто обшипану, із обсипаною глиною клітку, що світила своїми глибокими дірками, замість позніманих вікон. Навантажені деревом, лавами, стільцями, діжками, усяким хатнім добром підводи від'їжджали геть із села вгору, у степ. Усе частіше, із новими тижнями й місяцями на довгій, густо

забудованій було вулиці стали з'являтися широкі прогалини з купою сміття, гною та всяких покидьків, полишених на місці колишніх дворищ.

Тільки на другому крилі затоки, ближче до берега, до подвір'я Хоми Топтала, стояв ще нерушимо цілий ряд дворищ. І коли хтось запитував когось із господарів тих дворищ: „А коли ж ви гадаєте вибиратися?“, той загадково кивав на хату Хоми й відповідав неясно: „А чого ж поспішатися? Он Хома нижче нас, та сидить, так чого ж нам турбуватися? Поїдемо разом із Хомою“. Та Хома й у гадках не мав вибиратися. Проводжаючи завантажені речами людські підводи, він зневажливо кивав головою: послухались таки; дурні, дурні! А з того нічого й не вийде. Не вийде! Ось повірте вже мені, старому.

— Та хто його знає? Якби ж знати. Будують же, кажуть, там у Кічкасі,— відповідав дехто непевно, вагаючись, із зрозумілим бажанням виправдати свій від'їзд. — Он, кажуть, там уже перегородили щось біля берега.

— Перегородили?.. — підхоплював сердито старий. — Як же ж? Чув! Чув! Перегородили там, де моя невістка й спідницею перегородила б. Звісно, біля берега можна перегородити та ще восени, коли вода спадає,— робив він ніби поступку.— А що з того? Що вийде, коли спробують ввесь Дніпро перегородити, та буде отака повідь, як ото років

із тридцять тому, — га? Що тоді, я спитаюся, буде? Все рознесе, розкидає, і сліду того не знайдеш. Та куди там, боронь боже! То, чоловіче добрий, скажу тобі, грошей багато зайвих завелося, не знають куди дівати, то у воду надумали кинути, бо нічого з того не вийде. Куди там!

Не раз голова сільради викликав старого Хому на розмову.

— Коли ж ви, діду, гроші візьмете на переїзд? — пробував умовляти його. — Он село швидко вже вибереться. А що ж ви собі думаете? Треба торопитися.

Старий, змірявши холодним зором, відка-
зував спокійно:

— А тобі що з того?

— Як то що? — отетерівши, скрикував го-
лова. — Треба всім вибиратися, бо вода швидко
затопить село.

— Ну й що з того? — стояв на своєму ста-
рій, — і хай собі топить.

Після такої відповіді голова спантеличено
знизуває плечима.

— Та ви, діду, може хочете лишитись ка-
расям на поживу? Чи водяником, може, ду-
маєте стати? — починав жартувати.

Старий зневажливо кивав головою й глибоко-
думно, по якійсь хвилині мовчання, відважував:

— Дурні ви, дурні, ось що я вам скажу, —
і відходив по цьому додому, лишивши свого
бесідника зовсім розгубленим.

Так минали дні, тижні й місяці. Село щодалі вилюднювалося, порожніло. Проте Хома тільки кепкував з людської легковажності, і коли хтось із колишніх односельців зрідка навідувався в село, приходив на місце зруйнованого дворища й дивився на Дніпро, чи не видно якихось змін на річці, Хома гордо-вито посміхався.—А що змінився Дніпро? Не так, може, шумить, як шумів, не так, може, скажеш, гуде, як гув? Чи води, може, скажеш, прибавилося? Отак він і буде, чоловіче, іти як і йшов, і ніхто його не перегородить.

Та одного разу, по новій весні, Хома рибалив на річці, унизу за порогом.

Поставивши в різних місцях ятері, він прічалив до берега, де в затишному місці, за випнутуо скелею, знайшов припнутої човна, а в ньому на днищі чоловіка, що злегка, видно, куняв, бо з плеском Хоминого весла той раптово підвів голову. Була рання пора. Над рікою стояв ще густий морок і мла, і Хома побачив лише волохатий силует чоловіка. Він подумав, що то якийсь рибалка заїхав на його ділянку без дозволу й, кинувши ятера, спочиває при березі. Він хотів був накинутися на нього з лайкою. Але вчасно прикусив язика. То був Іван Півторак, старий лоцман з Кодаку, Хомин давній знайомий і приятель. За своє довге лоцманування він не раз пересиджував у Хоминій

хаті, несподівано захоплений бурею, коли пускатися далі в поріг було надто небезпечно, не раз і просто гостював у нього, подорожуючи берегом.

— А я думав, що за дідько сюди забрався,— поклавши весла на човна, проговорив із полегкістю Хома, після привітання із своїм приятелем.

Останній, перевізши порогами відважних мандрівників, повертається додому тим же човном. Отож, опинившись звечора перед порогом, він перепочивав у затишку, щоб із сонцем пуститися далі в путь.

Після першого виміну думками, приятелі, що давненько були вже зустрічалися, цікавалися життєвими справами кожного з них.

— Як воно живеться? Як воно з рибою цього року йдеться? — запитав Півторак Хому більше зувічливости й традиційної звиклости, бо проводячи плоти й човни до Кічкасу, він часто зустрічався з рибалками й добре, розуміється, знат, як „циого року“ з рибою.— Кажуть кепсько чи що?

Хома відповідав напочатку знемохта.

— Кепсько, що й казати. Просто таки погано.

Але швидко після цієї короткої відповіді він, як і завжди це буває з людиною, що її надто трогає вразливе для неї запитання, розійшовся, став балакливим.

— Еге ж погано, так погано, що вже й ні-

куди. Так ще ніколи й не було. Воно й минулого року погано було, та все ж таки краще. Знизу, із лиману заходила риба, оселедці там попадалися й коропи, та не без того, щоб і рибець, а цього року вже не чути. Не чути!

І старий довго розповідав, ніби скаржився, ніби викладав свої болі, то висловлював своє дивування.

Півторак спочутливо потакував.

— Потривожили воду в Кічкасі отими греблями та вибухами та галасом, і не йде риба з лиману. Переводиться, значить, рибальство тут на Дніпрі, а це швидко, мабуть, і лоцманюванню кінець буде. Ще трохи, із рік може якийсь і поїздимо, а там збуваї свого човна та хоч на землю кудись вибираїся, чи що,— скаржився й собі Півторак.

Хома, слухаючи свого приятеля, старого лоцмана, що все життя провів на річці, прошовши всю довгу практику, від звичайного плотаря починаючи, насторожено знизав його очима.

— Чого ж то так? Набридло хіба їздити? Чи застій у ділах, що на землю на старості літ збираєшся сідати?

Півторак не зразу відповів. Позіхнувши, він нахилився через борт свого човна й, зачерпнувши пригоршнею води, промив очі. потім зачерпнув удруге й випив жадібно, із насолодою, крекчучи й плямкаючи губами.

— Ніде, Хомо, скажу тобі, скільки я не їжджу, не зустрічав такої води, як тут під порогом та ще вдосвіта. Чиста та свіжа та солодка, як на Йордан-річці. Вип'еш її, так аж унутрі тобі все поздоровішає. Пий, Хомо, поки є, — нахилився він знову за борт, щоб дістати води, — бо скоро й її не стане, як підуть згори та знизу сажотруси, то запаскудять і воду.

Після цього вже Півторак, провівши сухою долонею по мокрих губах, мовив далі, відповідаючи на запитання:

— На застій то скаржитись і не можна, без діла дома не засиджуємося, плоти до Кічкасу спроваджуємо, лісу ж того сила-силена йде туди, а до того ще з усякими курсантами іздимо, охочих бо теперечки багато є, чують отож, що порогів скоро не буде, ну й кортить подивитися. То ж бо я й кажу, що наша робота доки пороги є, а не буде порогів, сажотруси оті підуть, ну й нам робити нічого буде.

Тут Хома насторожив вуха й поспітав скептично, чого ж то, мовляв, порогам не бути. Зроду-віку, як земля, мабуть, стала, з'явилися, то де ж ім подітися?

— Та ти що? Із лісу хіба якого, чи що? — скинув здивовано очима Півторак. — Он люди з-понад берегів уже скрізь вибираються, бо скоро заливатимуть їх водою, а він собі байдуже.

— Заливатимуть та не заллють,— відрізав Хома, нахмурившись, ніби доткнулися йому до болючої рани.

— Як казати, мо й заллють,— моргнув оком Півторак із загадковою рисою на обличчі.— Там здорово беруться.

Хома ще дужче наїжачив брови.

— То, може, скажеш, греблю поставлять?

— Та вже ж кажуть, що поставлять,—відповів спокійно Півторак.

— То по-твоєму, виходить, вони спинять Дніпро? — провадив Хома далі свої запитання, вороже блимаючи очима.

— Та вже ж, що спинять, скоро тільки перегородять, а то ж як, для того ж і греблю ото ставлять.

— І вона встоїть, думаеш? Її не рознесе?— присікався вже старий, остаточно згубивши рівновагу.

Тут Півторак був замислився. Цей скептичний Хомин тон, його підозрілість і ніби загадковість викликали були в нього якесь замішання. Але швидко, після короткого вагання, відповів:

— Та кажуть, що встоїть. Там такі мури, Хомо, закладають, що куди тобі, страсть дивитися. Мабуть таки встоїть,— додав він розважніше, більш упевненим тоном.

На цьому Хома визвірився на свого приятеля таким гнівним поглядом, ніби перед ним стояв найлютіший ворог, запеклий ере-

тик, що вирікає найобурливіші думки, і тим ображає його слух, почуття й переконання.

— Та ти маєш свій розум? Кажуть, кажуть,— напустився він злісно, ніби йому ввірвався останній терпець.— Кажуть! А ще на порогах виріс. Від кого вже, а від тебе на це я не сподівався,— кинув він зневажливо, ладний, здавалося, вжити й більш кріпке слово, але стримався й лише покивав докірливо головою. Потім повернувся спиною до свого приятеля й мовчаливо, спустивши весла на воду, узявся заповзято гребти. І вже оддалік крикнув услід Півторакові, що, облишивши затишок, рушив і собі вгору, у протилежний бік, зовсім збентежений з поведінки свого приятеля.— А брешете ви всі, бо нічого з тієї греблі не вийде. Чуєте? Нічого не вийде!

Розминувшись із Півтораком, Хома стурбований, з приглушеним почуттям гніву, спустився вниз, за течією, де закинув був ятері. Він витяг першого з карасями. Цього разу Хома міг би похвалитися добрими наслідками влову,— такого, на подив, цієї весни ще не випадало. Та Хому це не радувало. Похмурий і мовчаливий, не промовляючи навіть до риб, як це звичайно бувало, коли впіймана вона борсалася в саку в передсмертному конанні, намагаючись вислизнути на воду, він байдуже, механічно, правив веслом, посугаючись річкою до місця, де закинув був другого ятера.

Похмурий і невдоволений, ніби йому щось

пекло всередині, він повернувся на берег, до двору й навіть не звернув уваги на Петрика, що вибіг йому назустріч. І лише на його настирливі запитання, сповнені докору, чому дідусь не розбудив його, як іхав на річку, дід, завжди лагідний і поблажливий із онуком, сказав сердито: „Та не чіпляйся ти до мене, як той реп'ях“, викликавши цим саме цілковиту розгубленість на безтурботному обличчі малого.

І цілий день Хома ходив у поганому настрої. То він бурчав, що все перевелося, що нічого, до чого не кинься, немає, що ніхто нічого не робить і робити не вміє, то закидав невістці, що не вміє борщу наварити. То понурившись, уперто мовчав, не відповідав навіть, якщо до нього зверталися. А то знову бубонів, що не прибрано як слід у коморі, що мало насадили цибулі, що годі йому спустити з своїх очей, не доглянути добре самому чогось у господарстві, і все робиться казна-як. Що то воно буде, як старі люди вимруть? Біда одна. А ще греблю нахваляються ставити, — плутаючись у думках, непомітно переходив він од двірських і хатніх справ до розмови на річці з Півтораком.

Надвечір, здавалось, він заспокоївся й задумливий дивився довго на поріг, слухаючи його стогін, і гуркіт, і музику. Потім, щось надумавши, він витяг із-під повітки воза й, обдивившись його пильно з усіх боків, зма-

зав дъогтем вісі й колеса, потім ізняв із стіжка сіна й наклав добру в'язку його на задок просторого воза, нарешті витяг із скрині празникову, давно вбирану одежду, сині штани та чумарку й поклав їх так само на воза.

— Ану, Панасе, іди но сюди, — махнув він рукою синові, як той повернувся у двір із города, де був порався, не показуючись на очі сварливо настроєному батькові. — Замішай там волам чого на ніч, щоб нагодувати як слід, а вдосвіта заложи їх у воза, я поїду в дорогу, — сказав йому пом'якшеним голосом.

Панас подивився на батька, на викочений серед двору й уже наладнаний віз, потім знову на батька й застиг вражений.

— Чого то ти так витріщився? — нестерпів його пильного погляду старий. — Зроби так, як кажу.

— Та куди ж це ви, тату, збираєтесь? Про яку дорогу кажете? — поспітив Панас здивовано, добре ж бо знат, що ніяких справ, що вимагали б негайної поїздки волами, у них не було.

Старий опустив очі долу й, помовчавши, сказав:

— Поїду до німця, до Фохта.

По цій відповіді Панас із подиву аж рота роззявив.

— До Фохта? аж у Кічкас? — згадав він німця, до якого давно колись іздив батько, щоб шини на воза натягти, коли ближче в окрузі не водилося ковалів.

— Та чого ж ви туди поплентаетесь? —
поспітив знову Панас, якому ця батькова
забаганка видалася досить кумедною й не-
зрозуміло дивовижною. — Та того німця може
й у живих уже немає, — пробував він переко-
нувати батька, — то чого ж туди забиватися
й час надаремно витрачати й худобу гнати?

Старий, що задумливо дивився в одну якусь
точку в просторах, навіть не відповів. Він,
очевидно, вважав, що справа з його поїздкою
цілком і безповоротно вирішена, і що будь-
які балачки на цю тему зайві й нічого не
варті. А що син знову приступив із запитан-
ням, цікавлячись цією поїздкою, то старий
нетерпеливо й загадково, заховуючи суть
справи, відрізав:

— Чого та чого? Ти не чогокай, а зроби
так, як велю. Діло, значить, випадає, раз я
іду, — додав він розважлише, підкреслюючи,
що без діла, на марне він гаяти часу не
стане.

Така відповідь, розуміється, жадною мірою,
не могла вдовольнити сина, проте він не на-
важувався провадити далі розмову. І тільки
ніяково знизав плечима, і вже ввечері, коли
батько вмостиився на возі спати, Панас заявив
своїй дружині стурбовано:

— Щось наш старий комизиться. А чого —
не доберу розуму. Не інакше, що гедзъ якийсь
укусив його на річці.

V

Хоч Хома зробив зневажливу гримасу на синову пораду побувати одним заходом і на роботах у Кічкасі — це його ніби найменше цікавило, а втім це саме він, власне, і мав на оці, дійшовши рішення поїхати в Кічкас.

Він мав на думці одне приховане бажання, що з ним він не вважав ще за потрібне будь із ким ділитися,— побачити на власні очі, що справді воно там діється. Це бажання не раз мимохіть спадало йому на думку, коли хтось із представників влади, чи то просто односельців, турбуючись не знати чого його переїздом на Суху Балку, завжди натякали, завжди загрожували наближенням часу затоплення порогів. І завжди дратували його посиленням на роботи там за порогами, як на безсумнівний доказ неминучого спорудження греблі й приборкання Дніпра, нібито це стало вже довершеним фактом.

Особливо вразила, особливо роздратувала його остання розмова на річці з лоцманом Півтораком.

Коли про ту греблю говорили йому ті „балакайли“ із сільради чи безусі простаки із села, то це куди не йшло. Що з його спитаєш, коли воно свого розуму ще не має, і Дніпра гаразд не знає. Інша справа Півторак. Цей на світі, слава богові, чимало віку прожив, і Дніпро, ніде правди діти, бачив

і знає. Як же ж не знати йому, лоцманові, що на порогах свій вік звікував, а й він отож бовтає: „Затоплять! Затоплять!” Хіба стерпиш отаке? Звісно, Хоми не спантеличиш. Хома добре знає, що з цього нічого путнього не вийде. Це ж одне лише затемнення, як ото з деякими людьми буває. Живе собі, живе, і нічого, і раптом якась плянета чи що виходить, вступає йому в голову, затуманює очі. Підивитися зовні, і чоловік наче як чоловік, а послухаєш, то виходить, що в голові в нього щось не так крутиться. То ж бо й є те затемнення.

А втім, подумав Хома, треба все таки пересвідчитись на власні очі, щоб потім сміливо можна було пельку забити отим балакунам, як вони почнуть ще приставати до нього, як насміляться іще надокучати йому отими греблями та потопами.

Потішаючи себе цією спокусливою надією, старий вирішив, не гаючи часу, зараз же пуститися ото в дорогу. А щоб приховати затію, він надумав за приключочку якусь справу, що він її ніби має до кovalя й хлібороба з німецьких колоністів у Кічкасі—Фохта.

Отож рано-вранці, коли село ще спало міцним передранковим сном тихої травневої ночі, коли навколо ще стояла непроглядна сутінь, густа й пухка, як глибоко зораний і щедрим дощем напоєний черноземний степ, коли все в повітрі, здавалось, застигло в своїй

нерухомості й тільки вічно-невгавний, вічно-буйний шум порогу нагадував про плинність часу й невпинність руху,—Хома був на ногах. І скоро, не барячись, одягнувшись у свою празникову одежду, виїздив уже з двору парою волів, запряжених сином у поладнаний з вечора віз. Спочатку він їхав покручену, прибережною дорогою, що тяглася між близькими невеличкими хутірцями, розкиданими понад річкою.

Обминаючи затоки й улоговини, яруги й скелясті горби, що раз-у-раз перетинали путь, віддаляючи її геть од берега, то знову наближаючи, Хома навмисне держався саме цього шляху, не спрямовував на великий тракт, що йшов там далі степом, хоч той, останній, був зручніший і коротший.

Йому хотілося якдовше їхати понад Дніпром, вчувати його шум, буйну силу, грізний гомін порогів, що часом ущухав, то знову, із наближенням до нового порогу, дужчав, буйнішав.

Йому хотілося бачити, який то внизу, біжче до Кічкасу, Дніпро, чи не змінився хоч якоюсь мірою, про що йому стільки торочили.

Тим то він пильно поглядав на річку, униз, крізь легкий, молочно-прозорий із вранішніх випарів серпанок, що плинув над водою, то здіймався вгору, безслідно танучи в свіжому повітрі. Та ба! І тут, як і там, угорі, ніщо не змінилося. Той же самий широкий, повно-

водий, як і скрізь по-весні бистротечний, гомінливий, у високих скелястих берегах, Дніпро. Хо-хо! перепинеш його!

І вже геть потім, коли річка круто повернула вбік, Хома кинув, нарешті, берег, щоб не робити великого коліна і, скорочуючи путь, узяв у степ.

Одноманітність степового краєвиду, безмежність простору, його спокій війнули на нього незрозумілою сумовитістю.

Проживши довгий час безвійно там, на скелястому березі, звиклий до вічного шуму порога, до невгавного гомону ріки, він згубив був, здавалося, у цьому тихому й глибокому степу чуття реальності, виплекане довгим життям на березі, утратив ніби точку опертя в своїх мислях, переживаннях і переконаннях. А втім цей настрій сумовитості, чи то звичайної вразливості, чи просто задумливості, що завжди їй, певно, із кожним трапляється при зміні звиклого оточення,— продовжувався недовго.

Тихий спокій степу, лише зрідка порушуваний щебетанням невгомонних, сповнених радости пташок, що весело кружляли над головою в затканому соняшним промінням повітря, цей тихий і широкий степ, що ген-ген розійшовся на всі сторони далекого обрію, швидко навіяв на ньо о затишок і рівновагу.

Старий поринав очима в простори, колись, за його ще пам'яті, цілінного степу, із гу-

стими було періями й тирсою, а тепер уже обробленого, рясно засіяного хлібами, він залюбки біг очима за хвилястими гонами озимої пшениці, що тільки но починала колоситися, то дивився на молоду зелень ярини.

Дивлячись на степ, старий убирав у себе запашне повітря із сонця, із зелені й чорнозему. Відчував радість буття.

Хвилинами йому здавалося, що все турботливе, буденне й важке лишилося там десь позаду на березі, зо всіма сімдесятьма роками його життя, що власне там нічого й немає й не було, що є лише цей безмежний, просторий, затишний степ.

Забувши про мету своєї подорожі, Хома скилив голову на цупкий оберемок сіна, простиаг ноги вперед і вдоволений, покурюючи люльку, затяг пісню, що ото зненацька спала йому на пам'ять із тих пісень, що давно колись полюбляв співати.

А чаечка в'ється, об дорогу б'ється,—
Аж до землі припадає, чумаків благає.
Ой ви, чумаченьки, ви добрії люди,
Верніть мої чаєннята, то й вам добре буде.

Повільно, як сама хода волів, однотонна, як степ, тяглася безупину однією мелодією ця пісня про необачну чайку, що вивела чаєннята при битій дорозі, чумакам на кашу.

І не знати, як довго вів би Хома цю пісню, повторюючи по кілька разів один і той же куплет, коли б не трапилася пригода, що так

нагло порушила його зтишний спокій і ледве не поставила на карту всю подальшу подорож його.

Досі Хома прямував узбічними дорогами, глухими й мало-накоченими, що сполучали степ із близчими селами, та ось він мусив виїхати на битий шлях, що вів на Кічкас. Він під'їджав уже до цього шляху, він гукнув уже, махнувши довгим батогом над головами волів, „соб“, як ось, перерізаючи йому путь, показався автобус і, розірвавши степ гостро подражливим поєвистом, промчався швидко далі повз стурбованих волів, що з переляку аж поточилися було назад. Хома тільки чміхнув носом од в'ідливого диму, полишеної позад себе автобусом, і довго, здивований, дивився йому вслід.

Та коли він, опам'ятавшись, знову гукнув „соб“, то воли байдуже махнули головами й нерухомо лишилися на тому ж саме місці, де були спинилися. І скільки потім він не гукав, скільки не махав батіжком, як не цв'юхкав ним по спинах, як не лютував, загрожуючи їм всіма карами й лихами, проте, нічого не домігся. Воли тільки крутили головами, не зробивши ані кроку вперед. Він брався за ярмо, ставав за возом, підважував його плечем, намагаючись, що є сили, підсобити наляканій худсбі, але й із того нічого не вийшло. Такої оказії з волами йому ще не траплялося. Звісно, не без того, бувало,

що якийсь покаже норова, а потім і схаменеться. А тут же тобі хоч що. Обое, як змовились.

Розгублений Хома зняв було шапку й задумливо, чухаючи потилицю, подивився на довгий і рівний шлях, на якому танув ген-ген, там, де далекий обрій, останній димок від зниклого з очей автобуса, і погрозливо покивав услід кулаком. „От анахтема!“ Потім поглянув волам ув очі, хотів ніби розгадати іхній намір.

Він був подумав уже, чи не розумніше буде повернутися назад, а то чого доброго ще вскочиш у якусь халепу, бо не зря ж ото скотина не йде. Треба мабуть так і зробити,— міркував він далі,— а поїхати можна й пізніше, іншим часом, це ж не то, що ік спіху.

Але, позирнувши на велику в'язку сіна на задку воза, він відчув ніяковість. Хіба жходиться з таким ото запасом корму вертатися з дороги? Що подумають сусіди, коли побачать? Що скажуть вони, коли довідаються?

І Хома, по ваганні, навівши ще раз міркування за й проти, вирішив все таки посуватися наперед. А що воли й тепер байдуже поставилися до його зусиль зрушити з місця, то він удався до нової спроби: випряг воли, прив'язав їх із заду до воза, став потім до дишка й, напружившись, потяг воза вперед. Після цього, коли він знову запряг воли, останні, не вередуючи, пішли сами.

По цій пригоді Хома, занепокоєний, чекаючи ніби на якесь лихо, посувався шляхом далі до Кічкасу.

VI

Над Кічкаськими берегами Дніпра стояло марево з пороху, диму, із піску й туману, коли ранком другого дня Хома, переноочувавши в степу, дістався до Кічкасу.

Тъмяне сонце, підбившись над містечком, блідим відблиском просвічувалося крізь мерхлу заслону, що затягала собою геть чисто небо. Ніби тут над цими берегами недавно знявся смерч і, зчинивши це марево, промчався далі.

Якийсь гул, приголомшений, ніби підземний, струшуючи горизонти, ішов звідти, знизу, разом із пронизливим посвистом паровозів, із тривожними сигналами сирен, із гуркотом колес, із двигтінням якихось машин.

Хома, услухаючись у цей неясний для нього стугін, що стояв там на березі, заслоненому од його ока й туманністю і скелястими горбами, спускався повільно, повз недавно побудований робітничий виселок, із рівними лініями вулиць, із парками й палісадниками, на покручену й майже єдину вулицю старого Кічкасу.

Колись — це невелике селище, із одноповерховими, переважно кам'яними, будинками міського типу, будоване статечними хліборо-

бами-колоністами. Тут завжди панував сільський спокій, порушуваний хібащо муканням корів та беканням овець, що гуртами ходили на пасовиська туди, де розкинувся ото робітничий город. Тепер цей Кічкас уразив старого своїм незвичайним виглядом.

Не дивлячись на ранню годину, вулиця була сповнена гамірливости, руху, якоєсь колотнечі. Сновигали пішоходом, кудись поспішаючи, хлопці, дівчата, люди дійшли до віку, у кепі, у капелюках, у робітничих блузах, у косоворотках, що собою аж ніяк не нагадували Хомі статечних німців, із їх поважною твердою ходою хліборобів. І скільки він це придавлявся до прохожих, не побачив жадного знайомого обличчя з тих, що іх він, буваючи раніше в Кічкасі, знав був іздавна.

Та його увагу тривожив отой дражливий гугіт автобусів, що снували вузькою вулицею кудись вгору й назад, із людьми, то вантажені різною кладдю, щоразу змушуючи наляканіх і незвиклих до машин волів точитися в бік, на пішоходи.

Хома аж зідхнув із полегкістю, коли спітцілий після частого покрикування „соб“ та „цабе“ на непокірливих волів, що раптово перестали розуміти його мову, він нарешті завернув у захисний, спокійний завулочок, де мешкав Фохт.

Тут уже, струсивши долонею рясний піт із порізаного глибокими борознами чола, він

як філософ, що для кожного явища намагається знайти причину й дати пояснення, подумав, що худобина має добре чуття й що не даремно таки пручалися його воли там у степу, стикнувшись із автобусом. Ото треба було, мабуть, повернутися з дороги, то менше клопоту б зазнав.

А втім згадав про мету своєї подорожі, що така близька вже до здійснення. „Не на теж, мовляв, козак п'є, що є, а на те, що буде“. Заспокоєний із такої гадки, спинився коло двору кovalя й хлібороба Фохта.

Що йому вперше впало тут в очі — так це те, що oprіч будиночка нічого в дворі з колишніх двірських і господарських приміщень не лишилося, та й будь-яких ознак того господарювання, власне, не видко було.

„Піду pav Фохт“, труснув головою Хома й поступав пужалном об цегляний стовп, що лишився од хвіртки. Ale на цей виклик ніхто не відгукнувся. Тоді Хома, повз стовпчик, пройшов на ганок будиночка й знову заторохкотів пужалном у двері.

Коли швидко по цьому на порозі дверей показався якийсь молодий чоловік, обопільно й здивовано озирнули одне одного.

— Ви до нас, папаша? — поспітив нарешті чоловік, перший опам'ятавшись після довгого і взаємного мовчання.

— Та я того, як його... Фохта хотів бачити, — відповів ніяково старий, почуваючи,

що тут на Фохтовому господарстві сталася якась рішуча зміна.

Чоловік на хвилину замислився, потім щось ніби пригадавши:

— А Фохта? Та його давно тут немає. Ще як починали, знаете, роботу на річці, так усіх виселили туди вгору, під Верхню Хортицю. Тоді ж і Фохт виїхав, забравши з собою подвір'я. А це тепер ми живемо.

— От туди! — поморщився Хома, — а я думав, чого то Фохт піду pav, а його викурили. Потопом, значить, залякали, так він і послухався. А люди оце, виходить, і живуть і нічого, — процідив Хома з лукавою посмішкою, ніби знайшов ще один доказ, що стверджував його міркування.

Чоловік і собі посміхнувся веселою, привітною посмішкою, кивнувши на Дніпро:

— Скоро, папаша, будемо затопляти, скоро. А покищо й живемо, бо треба ж було десь жити, як приїхали люди на роботу. Та ви заходьте до хати, та спочиньте, бо ви ж, мабуть, забилися здалека, — посторонився з порогу, даючи місце старому.

Хома позирнув на цього чоловіка краєчком ока. Хоч у його словах: „будемо скоро затопляти“ й видалася йому хвалькуватість, а втім простота мови цього чоловіка, його привітність і разом поважність у тоні й у руках викликали до нього з боку старого деяке почуття симпатії.

— Скоро будете затопляти? Ну, ну! — відповів Хома скептично, але з стриманою вибачливістю в голосі.

Відсутність Фохта в Кічкасі, а в нього він сподівався про дещо довідатися й перебути з воламі до повороту, плутала йому пляни, бо ж іхати на Верхню Хортицю йому було не з руки. Тим то він погодився відпочити й, давши волам сіна, зайшов у хату.

— Бачиш, чоловіче добрий, я приіхав сюди подивитися, що воно тут робиться,— сказав згодом Хома після першого виміну думками, коли обое закусили салом, що його Хома витяг із привезеної ним торбинки, та запили поданим від господаря чаєм із цукерками.— Базікають у нас усякого, так оце я й выбрavся, щоб самому побачити, бо як сказано: людей слухай, а свій розум май. Та не знаю, як воно це краще зробити, чоловіче добрий? — звернувся він до нього за порадою.

Чоловік похвалив дідову допитливість до таких справ, а заразом не стримався од того, щоб не вихвалитися тамтешніми роботами.

— О, тут, папаша, є на що подивитися, жалкувати не будете, бо таких робіт, знаєте, як у нас на Дніпрі, у цілій республіці більше ніде немає, та й то правду кажучи й Дніпра другого немає.

Провадячи далі розмову, він підкреслив, що саме тепер оце в пору приїздити, бо раніше було все не те: копалися, билися з во-

дою і з скелями, а самої то греблі ще й не видко було, а тепер уже ого-го! Є на що подивитися. Накінець в ні порадив сходити до управи головного інженера й прилучитись до якоїсь екскурсії, щоб оглянути всі роботи під проводом лектора-інженера.

— Це легко зробити, бо екскурсії бувають щодня, аж із Уралу люди приїжджають подивитися,—заспокоїв він старого, коли той висловив був побоювання, чи не доведеться йому багато часу на це потратити, чекаючи на ту „скурсію“.—А можна ще звернутися,—додав він, ніби загадавши,—до екскурсійної бази, це тут близько нас, у селі Кічкасі, і вони теж покажуть, справлять куди слід.

Легенька рисочка заклопотаності поклалася на обличчі старому, чи то його турбувала неминучість шукати оту базу, чи то він вагався, до кого краще звернутися.

— Га? Так кажеш до скурсії треба приставати?—поспітав він ніяково, бажаючи ніби дізнатися, чи немає ще якогось іншого, простішого способу.

Чоловік подивився задумливо на старого й, по хвилинці міркувань, мовив:

— А знаєте що, папаша?—рубонув він повітря енергійним замахом руки, аж старий, що сидів на стільці коло столу, хитнувся назад і трохи стурбованій поспітав: „а що ж, чоловіче добрий?“—Ось що, папаша,—пояснив по короткій павзі.—Щоб вам не ходити

до контор та, справді, не гаяти часу, підемо ось удвох на річку. Сьогодні, бачите, я працюю на другій зміні, із четвертої, значить, години, день у мене вільний, відпочити ще встигну, то от пройдемось удвох, покажу все, що робиться.

Старий не сподівався на такий зворот справи й зворушеній доброзичливістю цього чоловіка, із вдоволеним похитуванням голови пристав на його пропозицію.

— Оце добре, синку, добре Отак і зробимо, підемо вдвох, а волики, якщо можна, хай постоять тут коло хати та відпочинуть із дороги.

Отож, по цій мові, господар узяв кепі, натяг на плечі піджачок і вони облишили хату.

А за скільки хвилин вони були вже біля річки й бережком, повільною хodoю, плутаючись між брилами каміння, що ніби посکочувалось сюди аж до берега з якогось узгір'я, посувалися вниз за течією.

Попелясто-тъмяне марево, що стояло було зрання над цією частиною Кічкасу, розтануло й перед очима наших мандрівників відкрилася величезна картина.

Зараз же ліворуч, ледве не дістаючи іхніх ніг своїми зрадливо-грайливими хвильками, що ніби зненацька хлюпали на берег, лежав, звиваючись у високих берегах, заллятий ясним сонцем, повноводий Дніпро й бистрими

хвилями котився вниз на перегатки, що виднілися там, поблизу. Довгий ряд кам'яних биків, сполучених фермами й залізничними коліями, замікали собою перегатку з обох боків, високо підносячись над водою. Тут же, по схилах обох берегів розкинулося ціле новозбудоване місто з залізничними коліями близько берега, із бетонними заводами, із майстернями, склепами, ремонтними цехами, із житловими будинками, геть туди далі вгору. Там і там на перегатках і на березі виднілися високі й стрункі зводи ажурно-сталевого плетива вантових дериків і парових кранів, що підносилися вгору, то спускалися вниз, підіймаючи, то спускаючи великі цебри з бетоном, з камінням; мов одробла якісь, що скидалися на велетенських слонів, вертілися в кар'єрах екскаватори, що виймали звідсіля своїми металевими хоботами, керованими машинистами, потрощений вибухами граніт і вантажили його на плятформи. Там і там, скрізь по обох берегах, снували безперестанку паровози, подаючи на плятформах якийсь матеріял, то вивозячи з кар'єрів каміння.

А над усім цим панував невгавний, дужий, не спинюваний ані на хвилину гул, що од нього тремтіло повітря й двиготіли гранітні береги, що ніби стогнали, порушені в своїй віковічній незайманості несподіваним дотиком людської руки, озброєної отими скрізь тут розставленими машинами.

Тут учувався притишений дзум свердлових станків, що точили в гранітних скелях бурки для закладки в них вибухових патронів, перегукувались пронизливим посвистом міцні віденські та американські паровози, що, важко дихаючи парою, підіймалися крутоярими берегами з важкими самоперекидними плятформами-думкерами; тут важким, приглушеним гуркотом двиготіли машини дробильних заводів, розтрощуючи своїми міцними валами заводів Круппа велике гранітне каміння, перетираючи його на порох, потрібний для бетону. Тут вразливим тривожним вереском дзижчала сирена перед вибухом у скелях закладених патронів, сповіщаючи про небезпеку для тих, хто наблизиться до місця вибуху.

Старий розгублено озирався, щоб не потрапити під паровоза, щоб не опинитись під гаком крану зі спущеним цебром, то переводив зір далі, намагаючись охопити всю картину робіт.

— Ну й накрутили тут? — проговорив він, нарешті, скептично, знізавши плечима. — Бігають, крутяться, що воно й до чого, нічого й не втямиш.

— Не турбуйтесь, папаша, — заспокоїв його супутник. — Ми тут від початку, так уже знаємо все. Ось розберемось. А що неясно — так це тільки попервах і з кожним отаке буває, а треба, значить, придивитись, до самого кореня дійти.

У цю хвилину вони спинилися на скелі, уоснованій залізничими коліями, унизу якої зразу ж за рейками зяяло глибоке, довге, квадратової форми урвище, із стрімкими, як мурвана стіна, берегами.

— Оце бачите?—показуючи рукою на урвище, сказав старому його супутник.—Так оце, щоб ви знали, копань гідростанції. Колись, якщо може ви бували тут, то знаєте, стояла суцільна скеля, а тепер? Три роки тут володались із нею. Свердлами її точили, вибухами били, метр за метром трошили, та й без молотків не обійшлося. Три роки її виймали, вивозили туди на дробильний завод, то на річку, на перегатки, понад триста тисяч кубометрів її вибрали звідціля й тепер маємо, вона готова. Копань цебто, а згодом буде й станція. От починають класти бетон, основу для станції, а там умруовуватимуть і турбіни.

Розповівши про будівництво гідростанції, він кинув оком на лівий берег, де за перегаткою ліворуч виднілися ніби арки якихось споруд.

— Ото там будеутсья шлюз,—показав він рукою на арки,—там обходитимуть греблю пароплави, ідучи вгору, на Дніпропетрівське й далі, чи пливучи вниз до Запоріжжя, до Херсону.

Він охоче й залюбки почав був розповідати про працю шлюзу, а заразом і гідростанції, як Хома, що виявляв уже деякі ознаки нетерпіння, то важко позіхав, то мурмотів щось

під ніс, то мовчазливо, прищуленим оком, позирав навколо, доткнувся рукою до його плеча.

— Ти, чоловіче добрий, щось дуже торопишся, не забігай прудко наперед, бо, як то кажуть, що було, те бачили, а що буде — побачимо, — перепинив він свого супутника не зовсім ввічливо. — Ти мені покажи тую греблю, що воно й до чого там.

Супутник, хоч і був трохи вражений з Хоминої нетерпливості, проте вибачливо подумав, що старому, певно, часу бракує, і щоб завдати йому втіхи, поспішився погодитись на його бажання.

— Якже ж, папаша, побачимо й греблю. Ось зараз і підемо. Гребля це, знаєте, знаменита!

Узявши ліворуч, вони спустились на перегратку правого берега, а потім і середньої течії.

Це була на десятки метрів завширшки дамба, що замикала частину ріки зо всіх боків, зроблена з дерев'яних кашиць, завантажених камінням, огорожених металевою стіною зі сталевих дошок — гаря, американської продукції, і обнесених, нарешті, товстим шаром піску, наточеним із ріки землеморками.

— Оце тут і проходитиме гребля, — почав він пояснювати, посугубоючись повільно по дамбі. — Он від тих биків, що там коло правого берега, потім через копань, що оголиться тут у перегатах і стикнеться з тими

биками, що виступають із води коло лівого берега. Отак вона й ляже суцільною стіною,— зробив він широким замахом руки дуггувату лінію, випнуту в напрямку течії.

Старий уважно роздивлявся і на міцні, водонепроникливі перегатки, де стояло вже кілька вантових дериків, напоготовлених для кладки бетону, і на гіантські бики греблі, і на водосмохи, що, оточивши відгороджену ділянку ріки своїми трубами, витягали з неї воду велетенськими смоками. А що в нього виникало багато запитань, то його супутник знову взявся пояснювати.

— Як це робиться? Праця, звісно, дуже складна, бо доводиться боротися з водою. Отож треба обережності й запобігливості, ну значить і часу, бо швидко з такою рікою не упораєшся. Одне слово, треба було її поступово гнуздати. Так ото й робили. Спочатку відгородили перегатками ріку з лівого й правого боку, а всю воду пустили середньою течією. З відгороджених ділянок висмоктали воду, оголили днище, зняли м'який шар ґраніту й взялися бетонувати. А коли на лівому боці спорудили підмурок греблі, а потім звели оті бики, з проміжками між ними по тринадцять метрів завширшки, тоді розібрали тимчасову прогатку, пустили всю Дніпрову воду через ці проміжки й закрили середню протоку. Отож і тут, після висмоктання води, буде провадитись робота таким самим способом.

— Звичайно це лише частина всієї роботи, хоч і досить поважна. Головні труднощі й побоювання були з закриттям середньої течії. Але, як бачите, це зроблено й воду відведено через забетонований лівий берег. Отож лишається будувати далі греблю. Після того, як буде зведена гребінка й через середню протоку, тоді стануть бетонувати проміжки між биками, під захистом щитів. Тоді буде утворений суцільний мур греблі, вода піде в кричеві труби гідростанції, тоді запрацюють і турбіни, тоді матимемо перші струми електрики.

Тим часом і непомітно вони дійшли до кінця перегатки й спинилися перед довгим рядом биків, що впиралися в лівий берег.

Тут буйно, з неймовірною хуткістю, ударючись у міцний мур биків, шугав через десять вузьких муріваних проміжок між биками, із клекотом, із кипінням і гнівом, стиснутий зо всіх боків, увесь багатоводний Дніпро. А вирвавшись за бики, розходився тут же близько з другого боку на всю свою широчину понад перегатками і йшов далі вниз, лагідний і тихий, на Запоріжжя, на лиман.

Хома мовчазливо дивився на клекітливі води стиснутого Дніпра, на бики, на перегатку, що тяглася аж до правого берега, цілковито закривши протоки, і якось знітився.

— Так, кажете, вся гребля буде отакою? — поспітав він нерішуче, показуючи на широченні бики.

— Атож! тільки буде набагато вище,— пояснив супутник,— тепер бики мають тридцять метрів, а закінчена гребля буде заввишки на шістдесят із половиною метрів.

— Ого, значить, така глибока вода буде?— промимрив Хома,— що ж і не розвалить вона греблі?

— А чого ж там розвалить? — здивувався супутник.— Отож бачите, яка бетонна широчинь, а бетон міцніший за граніт.

— І не розмиє? Це ж вода. Вона потрошки, мало-по-малу, а там все більше, більше, а потім як шугне. Вода то ж, чоловіче добрий, сила та ще яка! Як буде така повідь, як ото років із тридцять тому була, що тоді, га?

— Шо? Та нічого, папаша. Про це вже подумали. Там нагорі греблі будуть такі вікна, закриті щитами, іх підніматимуть з допомогою кранів, коли повідь чи то крига, і все це проходитиме через розчинені вікна.

— А вона, знаєте, з-під землі може взятися, днище підмие. Вона ж скрізь собі знайде щілинку, що тоді? — доскіпувався старий.

— Будьте певні, папаша, і тут нічого не вийде,— зауважив той,— бо днище з граніту, слабий шар знімали, занурювалися було метрів на вісім, аж до міцної скелі, і все це заливали таким цементом, що куди там!

— То по-твоєму греблю збудують і пороги затоплять?

— А то ж як? Ну звісно ж, папаша, кажу, що скоро це буде.

Старий важко зідхнув і, спершись на пужално батога, що з ним ходив по будівництву, міцно замислився, аж його вразив незрозумілий белькіт:

— What a picturesque old man! He, too, could nat help coming here¹ — проговорив один із двох мужчин по англійському, що в цю хвилину проходили перегатками повз них.

І коли супутник Хоми, на допитливий погляд останнього, сказав, що то американські інженери, що доглядають за будівництвом греблі, старий глибокодумно, ніби для нього лише тепер стало дещо зрозумілим і перекональним, процідив:

— Он як! І машини американські, і доглядачі.—А помовчавши хвилину, поспітив:— А хто ж то ти будеш, чоловіче?

Хомин супутник весело посміхнувся й, зробивши довгу павзу, відповів:

— А я тут десятник на бетоні, Ладоха. Будьмо знайомі. Будую, значить, оцю греблю,—додав він гордовито, із усмішкою, легенько зашарівши.

Обое верталися по цьому в старий Кічкас, мовчазливі, потомлені ходьбою, не то замислені, огорнуті якимись думками.

Проте, коли старий, попрощавшись із Ладохою, виrushив на поворотну путь, він на-

---

¹ Що за колоритний дід! Він теж не зміг не прийти сюди.

останнє ще раз уважно й довго подивився згори від робітничого виселку на Дніпрові береги, окутані клубами диму, пороху й піску.

VII

Хома повернувся додому в якомусь незвичному для нього настрою. Від тієї бурчливості, що була охопила його перед кількома днями, і подражливости, із якою напосідався був він на своїх, не лишилося, здавалося, нічого. Це відчув Панас, відразу ж, із перших слів, скоро старий уїхав у двір. Але разом із тим зник і той глибокий лагідний спокій, що світився був ще недавно в його очах, той затишний спокій, що набувається лише з багатьма роками злагодженого, цілком визначеного життя, із твердими думками й переконаннями, із непорушеними звичаями й уподобаннями. Старий став якийсь інший, ніби підмінений, приголомшено-розгублений, а на його обличчі, зовнішньо ніби лагідному, поклалася нова рисочка якоїсь сумовитості й глибокої задумливості чи то внутрішньої подвоєності. Навіть його хода, перед тим рівна й тверда, як і рухи, упевнені й точні, не дивлячись на його вік, раптово ст ли млявими, непевними.

— Як же вам іздилось, тату? — поспітав Панас, випрягаючи волів і поглядаючи на сумирно настроєного батька.

— Та нічого, нічого, справився, — відповів Хома лагідно й ніби охоче, проте приглушеним

голосом. — Нічого, тільки воли в дорозі були щось норовилися, не хотіли бути йти, а так нічого, ба справився.

Панасові kortilo дізнатися, в чому саме, в яких то ділах справився батько, а що той зовсім нічого не розповідав, то знову поспітав:

— А що ж німець? Бачились із ним? Як там живеться Йому?

— Та нічого, буцім то нічого,— завів старий знову тим же голосом, огорнутий якимись спогадами. — Німець вибрався туди, у степ під Верхню Хортицю, — додав задумливо, ухиляючись від подальших балачок.

— Отож то й е, я так і думав,— ухопився за слово Панас, сподіваючись на продовження розмови, — звісно, мусів вибратися, бо це ж там провадяться роботи. Як же воно з греблею?

Старий, ніби вражений, звів очі на сина:

— Га, як гребля? Та будують, будують,— проказав загадково й коротко, і знову, перевівши очі в простір, занурився в якусь думку.

Потім, як людина, що ніби довго перебувала на від'їзді й оце знову повернулася до рідної оселі, де все їй було таким близьким і дорогим, пішов роздивлятися по хазяйству. Спочатку він обійшов навколо хати, спиняючись на кутках і стукаючи важкою палюгою по дерев'яній зв'язі, що видавалася зовні, ніби пробував міць деревини, зазирнув у комору, у повітку й до курятника, пробуючи рукою двері, то стукаючи тією ж палюгою об стінки.

Особливо довго він топцювався біля гіллястої, із великим шатром яблуні, що її давно, замолоду ще посадив тут поблизу хати й що зберіглась єдина з цілого ряду вже всохлих деревин. Висока, старезна, із багатьма кронами, із дуплом уже при корені, але ще зелена, із молодими паростками на старому гіллі, вона давала густу тінь і прохолоду й служила єдиним захищком під спеку на кам'янистому березі. Він замилився, із якоюсь любовною ніжністю, але разом із журбою поглядав на стовбур, на пишну, лапату зелень, на рясно зав'язані яблука, що цілими китицями сиділи на галуззях.

— Ви щось, тату, там наче ворожите? — кинув жартівливо Панас, поглядаючи остроронь на батька.

— Та то я кажу, що добра яблуня оце в нас, — відповів старий ніяково. — Скільки то років їй буде? Ще як ото турецька війна сімдесят сьомого року починалась, то посадив її А вже попоходив я біля неї, поки вона вкорінилася та в силу ввійшла. попоносив я для неї води, — згадував він замріяно. — Ну й виросла ж родюча. Живуче дерево вийшло й нас ще мабуть переживе. То ж бо сказано, подбай замолоду.

Старий аж оживився, згадуючи роки яблуневої родючості.

Та коли Панас, потакуючи батькові, зауважив потім зненацька й зовсім необачно, що

яблуня, мовляв, хоч і добра, та мабуть швидко згніє, як скоро опиниться під водою, старий аж здригнувся.

— Що ти кажеш? Га? — поглянув стурбовано на сина й, не чекаючи на відповідь, хутко відійшов геть.

Вийшовши за двір, він повільною ходою підвівся селом трохи вгору. Хвилинами спинявся на спорожнілих ділянках і тоді прикладав до лоба руку, озирався навкруги, на простори, на могили, що виднілися там і там із обох боків. Мов полководець перед близьким і неминучим боєм розглядав місцевість, вибирав позицію, де краще й безпечніше розташувати своє військо.

— А що, діду, як воно діла? — цікавився дехто з його спільніків, із тих, що, киваючи на Хомину хату, сиділи на своїх місцях, не тороплячись на виїзд.

Хома переводив зір на свого сусіду й відповідав туманно, знизуочи плечима:

— Та діла, звісно. Які тепер діла...

— Всидимо тут? Чи як? Кажуть, ви оце їздили кудись, у Кічкас, чи що? Що там чувати?

Але Хома й на цей раз удаючи, що не розуміє, про що йде мова, відповідав так само неясно й коротко, із розгубленим виглядом, і раптово, щось ніби пригадавши, обривав розмову й прискореною ходою плентався далі.

Надвечір він виніс був із комори все своє рибальське приладдя, навіть те, що ним давно

вже користався, а проте все ще зберігав мовби реліквії якісь. Там були волоки, ятері, намітки, вудочки навіть, що з ними інколи виходив на річку так, більше для розваги.

Розіклавши все це серед двору біля призьби, він довго роздивлявся на вудочки, на сітки ятерів, пробував міць ниток на волоках. Потім несподівано й на подив малого Петрика, що крутився тут же, висловлюючи бажання поїхати наніч на річку, старий переламав кілька вудлиць, поточених уже шашелем, і, викинувши їх, відніс усе приладдя назад, у комору.

— Сьогодні ми, синку, на річку не поїдемо,— сказав він малому задумливо,— може якось іншим разом виберемось. Ох-ох,— зідхнув він важко,— що з тебе вийде тепер, хлопче, гречкосій може нещасний?

По цім слові, що зненацька, здавалось, зірвалось у нього з язика, він знову замовк, заховуючи свої думки, не насмілюючись поділитися ними будь із ким.

Навіть ніч, що своїм дотиком приборкує думки й успокоює болі, не вгамувала його. Вклавшись на возі серед двору, під темно-синім шатром неба, він довго перекидався з боку на бік, хвилинами щось мурмотів, то підводив голову й, утопивши очі в густий присмерк, слухав бурний, загрозливий, невсипучий плескіт порогу. Лише над ранок, як скоро з Дніпра потягло свіжою прохолодою й на східному крайнебі поклалося ледве помітне пасмо з позолоті,

що, роблячись яскравішим, плелося вище вгору, старий вгомонився, заснув міцним сном.

Він прокинувся пізно, коли сонце, викотившись із степу, високо підбилося над могилами й добре пригрівало юому в голову. Скинувши оком навкруги, він легко, по-прабоцькому, ніби згадашви важливу справу, сплигнув на землю.

— Так що ж з тебе вийде, Петрику? Гречкосій? — звернувся він лагідно до малого, що бавився у дворі, митикуючи над якоюсь будівлєю з піску. — А може якийсь інженер із тебе буде Га? — додав ласково, погладжуючи рукою по русявлі головці онука.

Якесь заспокоєння світилося тепер у нього в очах, і примиреність, і рішучість.

Швидко вмившись, він поважною ходою попростував до сільради.

На ганку сільради він був затримався на хвилину й поглянув іще раз задумливо на затоку, на береги її, на Дніпро. Потім переступив поріг, несміливо ввійшов у кімнату, де сидів голова, заклопотаний справами з людьми. Помнявши ніякovo на ногах, Хома присів остроронь на лаву.

— А ви з чим, дідусю, до нас? — звернувся, нарешті, до нього Шило.

Старий, стрепенувшись, ізвів на нього очі, але враз же спустив їх додолу.

— Я, бач, знаєш, Гавриле, того... — промірив він глухо й спинився, ніби юому було важко розмовляти.

— А скажіть мені, діду, коли ви будете виселятись? — поспітив його Шило, прибираючи поважного вигляду, — ось скоро й раду переводимо туди на Суху Балку, а ви ото ні куєте, ні мелете. Що будемо робити, питаюся?

Старий покивав головою й, погладжуючи сиві вуси, відказав повільно, видобуваючи слова десь у глибинах:

— Та отож, Гавриле, я й кажу... Отож і я прийшов. Давай, кажу, грошей та будемо виселятися.

Голова, що давно був згубив надію домогтися від старого згоди на переселення і цього разу завів розмову скоріше з обов'язку, аж розвісив вуха з несподіванки.

— Вам грошей на переїзд? — перепитав він, не довіряючи своєму слухові.

— Та отож треба, мабуть, переїздити, бо вони, сто чортів іх мамі, збудують таки греблю й чого доброго заллють ще нас водою, — відповів він нахмурившись.

— Як кажете, діду? — розреготався голова, виймаючи з шухляди давно заготовленого договора на виплату Хомі грошей. — Кажете збудують. Ато ж як? Ну і опортуніст же ви, діду, просто Хома невірний, скажу я вам, — сміявся ще довго голова, аж трусився за столом, не знати, чи з Хоминої чудакуватості, так несподівано й цілком щасливо закінченої, чи то із свого дотепного виразу.

Травень, 1930 р.

ДЕВ'ЯТИЙ ВАЛ

Пасажирський автобус, знизившись із високої рівнини до узбережжих схилів Дніпра, раптово, не доходячи до кічкаського залізничного мосту, круто змінив свою звичайну путь, узвівши вбік понад берегом.

— Та куди ж це? Нам треба на той бік, у старий Кічкас, — скрикнув хтось із пасажирів, здивований несподіваною зміною пути.

— Автобус на той бік неходить. Спиняємось на лівому боці, недалеко від греблі, — сказав кондуктор коротко й суворо, із ноткою холодної байдужості в голосі.

— Не ходить? — перепитав хтось із нас тоном подиву й цілковитої розгубленості, ніби сталася якась важлива подія, що мусіла зле відбитися на подальшій нашій подорожі. — Чому ж не ходить? Хіба що трапилося з мостом? Чи може почали його розбирати? — вихопилася думка, і кожен із нас, підвівши із лавочки, мимохіть, із повними цікавости очима, повернув голову в бік мосту, що висів над Дніпром і що його, ми знали, мусіли розібрati з наближенням часу закінчення Дніпрової греблі.

Кондуктор зміряв нас своїм зневажливим поглядом, мовляв, відкіля взялися такі простаки, що анічого тут не знають. Потім відповів поважно й сердито, ніби йому набридло повторювати одну й ту ж фразу:

— Чого там розбирають? Озеро стоїть у старому Кічкасі, от і не ходить. Не знаєте хіба, чи що?

— Після повіді водя ще стоїть,— мовив із легенъкою усмішкою один із пасажирів, літній, із спокійно-зосередженими очима чоловік, що якусь хвилину поглядав на нас, то на кондуктора. — Там справді ціле озеро стоїть, увесь Кічкас було затопило. Ходимо тепер через греблю,— пояснив він привітно, ніби йому було ніяково перед приїжджими за бурчливу, сердиту, не зовсім зрозумілу мову похмуруого кондуктора.

Ця відповідь викликала цілу низку нових запитань, бо кожному з нас, звісно, кортіло докладніше довідатись про повідь, дізнатись про долю містечка та його мешканців.

— Та нічого, якось обійшлося, тільки де-кому завчасно довелося скупатись,— натякнув коротко пасажир, але зараз же замовк, бо в цю хвилину автобус спинився поблизу воріт, що вели до берега, на будівництво, і всі, натискуючи один на одного, кинулись до дверей.

Як тільки ми висілисі з автобуса, наші зори впали на річку, на велетенське тіло

греблі, що підносилася із води своїми широченими мурами-биками, і ми, забувши про по-відь, швидкою ходою попростували до берега. Адже ж нам, студентам-гідротехнікам, хотілося якскорше побачити це будівництво, де рік тому ми працювали, відбуваючи стаж.

Поминувши глибокі урвища з бетонним муроманням по боках, ці шлюзні камери, що ними незабаром, через рік, може, попливуть пароплави, ідучи вгору Дніпра, чи вниз, ми наблизились до греблі, де на всьому просторі велетенської споруди провадились бетонні роботи, де вгорі по фермах сновигали паровози з платформами, подаючи бетон, де виднілися крани, де опускалася, то здіймалися їхні стріли з підхопленими на троси бетонерками.

Ми з цікавістю дивилися на могутнє тіло греблі, на гіантські мури-бики, що підноситься на п'ятдесятметрову височину, опоясуючи весь Дніпро від одного до другого берега. І почуття подиву й захоплення мимохіть огорнуло нас.

— Еге-ге! то виходить скоро запряжемо старого, — сказав один із нас, товариш Снігур. — Ще той рік, коли працювали тут, можна було сумніватись, чи справляться наші вчасно, чи не затягнеться будівництво на довгий час, чи не трапиться тут чогось несподіваного, а тепер уже можна бути спокійним.

— Годі, значить, старому баклушки бить, по-пустому свою силушку витрачати, хай і

на людей попрацює, — вставив замріяно другий із нас, товариш Субота. — Справді, чи ж давно ми тут були, а як здорово все змінилось, як високо випнулась гребля. Тоді на середній течії вона тільки витикалась із води, а тепер?!

— Тут справді видко темпи. Більшовицькі темпи, — зауважив поважним тоном товариш Сосна.

Якусь хвилину ми стояли на високій скелі близько греблі й радісними очима поглядали на широку картину Дніпра, на його бистрі води, що неслися на греблю, на береги, де виднілися квартали нового міста, на високі позначки нового будівництва Дніпрівських заводів, що височіли в небі над степовою рівниною.

— А знаєте, товаришочки, — порушив мовчання Субота патетичним тоном, — як сидиш у тихому місті, беззвізно, і дивишся на світ із свого віконечка, та послухаєш іще деяких буденних справ і скарг, то стає холодно, і нудно, і якось безнадійно. А побуваєш отут, подивишся на такі дива й якось перероджуєшся. Справді, коли я дивлюся на ці забудовані береги, недавно ще голі й порожні, коли я бачу широкий творчий розмах із добрими наслідками, я оживаю духом, заряджаюся енергією, у мене зростає впевненість. Звідси далі й ясніше видко, світ тобі ширшає, стає просторішим.

— Ну, звісно, ти поєт,— перебив із іронією товариш Сосна, нагадавши про мету нашої подорожі й про те, що нам треба негайно дістатися на той берег до головної кантори, бо інакше, чого доброго, доведеться ще ночувати під небом на камінні. — Може це для поетів і прекрасно,— додав він діловито,— а щодо мене, то я все таки волю спати на ліжку.

Ми зробили кілька кроків вперед, але спинились нерішуче перед кількома сходнями, що зникали десь в тілі греблі.

— Ходімо за мною,— почули ми в цю хвилину знайомий голос доброзичливого пасажира з автобуса, про якого зовсім були забули. — Ви що ж? Мабуть у перший раз тут?— поспітив він товариським тоном, висловлюючи, здавалось, свою готовість допомогти нам зорієнтуватись на будівництві.

Ми, відрекомендувавшись, охоче пристали на його пропозицію, заявивши в один голос, що хочі, не вперше, але тут, все так хутко міняється, що легко й заблукати.

Рушивши за інженером Хмаркою, ми зразу ж вступили в широкий, затемнений, освітлений електрикою коридор, що зникав десь у тілі греблі. Це був коридор контрольного ходу, звідки чергові інженери потім, по закінченні греблі, будуть спостерігати, чи не дає де бетон пресочувань, щоб можна вчасно зацементувати його. Товсті дерев'яні бруски,

не зняті після бетонування дошки опалубків, залізні крючки для скріплення бетону, все це стирчало над головами, то випиналось із боків широкого коридору, загрожуючи вп'ястись нам у тіло. Тим то йшли повільно й обережно, уважно і з цікавістю озираючись навколо.

Невпинний, гуркітливий, трохи приглушений шум, що вчувався в коридорі, ще тільки вступили до нього, наростиав із кожним кроком, буйнішав, ставав щодалі грізнишим, наповнював слух дивовижною зливою шумких звуків.

Ми йшли спочатку коридором через бики, що служили опорою греблі в узбережжя, аж ось хутко за якусь хвилинку опинились над водою на помості, збудованому над проміжками биків, і раптово спинились, інстинктивно схопившись руками за поручня помосту. Перед нами широким плесом лежав повноводий Дніпро й бистро, тільки кружала здіймались, високою масою, мов розтоплене оливо, мчавсяна греблю, несучи з собою гіллясти, вирвані десь із корінням верби, дошки, солому, деревини з поруйнованих будівель. Ударяючись у бики греблі, він веєричними хвилями з грохотом, із страшною всеруйнуючою силою кидався в проміжки. Стиснутий із боків, гнівний, пінястими хвилями бився в бетон, а вирвавшись із його тисків, мчався далі, на простір, вал за валом, вируючи вже

там за греблею на другому боці широкого плеса.

Ми стояли якусь хвилину, пойняті страхом і заразом захоплені могутньою силою води, небаченою картиною розгойданого Дніпра.

— Ну й розгулявся ж старий, наостаннє хоче, видко, показати себе. Яка ж то сила його?! — дивувалися ми, дивлячись із помосту вниз, де бушували хвилі, обдаючи нас цілим дощем своїх холодних бризків.

— Що тепер! Це вже не те, — сказав наш супутник, інженер Хмарка. — Вода за останній тиждень спала на чотири метри. Побачили б, що було з тиждень тому, як він тоді розійшовся?

Почуття подиву, певно, відбилося на наших обличчях, бо інженер знову проказав:

— Так, так. Спала на чотири метри. Одного дня хлюпала вже під самим помостом, що ним оце йдемо. До тридцяти метрів доходила. Пригадуєте може перші бики, до чого великими видавались, так якраз вода їх покрила. Думали закривати й цей хід. Аж страшно було ходити. Ото вода була. Ніхто такої не пам'ятає.

— Ну і що ж? Як тут на будівництві? Чи не завдала якого лиха? — поспитали ми в один голос. І з цим запитанням озирнулись навколо, шукаючи ніби слідів руїнництва.

Ціла низка житлових приміщень і будівель, де містились різні допоміжні майстерні, роз-

ташовані по правому березі, геть далеко від річки, стояли тепер у воді. Там і там ледве витикалися із води своїми дахами прибережні будинки старого Кічкасу.

— Ай-ай-ай!.. — вихопилось у кожного з нас, що досі не зовсім ясно уявляли собі повідь. — Та це ж справді лиxo!

— Авжеж, що лиxo, хоч не це, власне, було для нас найнебезпечніше, — відповів інженер стримано, натякаючи ніби, що було щось більш загрозливіше та небезпечніше.

Ми знову кинули зором на річку, на береги, потім поглянули на інженера, чекаючи на його пояснення. Проте він мовчав загадково.

— Чи не сталося чогось із греблею? Чи не трапилася тут де аварія?

Інженер подивився на нас уважно — зосередженим поглядом.

— Та клопоту багато наробила вода, — сказав він так само стримано, але більш охоче. — Із греблею то, звісно, нічого не трапилося, та й не могло трапитися, вона все витримає, а от на гідростанції...

Ми оточили інженера, чекаючи на його розповідь і повільно, затримуючись над промежками між биками, де билася вода, посувалися вперед.

„Що повідь цієї весни буде велика, — почав він оповідати, — ми знали, бо одержали з Києва телеграму про глибокі сніги у вер-

хів'ях Дніпра. Але що значить велика повідь? Доки не пішла тала вода, трудно ще знати її справжні розміри, бо тут багато залежить від того, як дружно таямите сніг у верхів'ях. Отож ми виходили з теорії ймовірності. Середній рівень води в Кічкасі під час великих повідів, за якихось сімдесят років, не підіймався вище дев'ятнадцяти метрів. Найбільша повідь за ці таки роки була 1917 року, коли вода дійшла до двадцяти двох метрів. Хоч це був винятково високий рівень води, а втім, приступаючи до будування греблі, розраховували й на таку воду. Тим то повідомлення про велику повідь нас аж ніяк не стурбувало. Хай буде їй велика, ми готові до неї.

„Та ю чого бо турбуватися? Перегатки на греблі, що могли б потерпіти від великої води, уже розібрані, як непотрібні, на шлюзі внизу роботу теж закінчили, тепер провадиться бетонування в горішній частині, а до неї вода не дістане. Гідростанція? У копані гідростанції, правда, ще працюють, там кладуть бетон, замуровують спіральні труби, монтують турбіни, але ж копань гідростанції має найміцнішу кашичу перегатку, завантажену камінням і огорожену високою металевою стіною. Потім вона розташована збоку понад берегом, має зменшений тиск води ниж, приміром, на середній течії, а ще їй захищена від прямих ударів хвиль правим бе-

регом греблі. Хай собі йде велика вода, ми можемо безпечно провадити свою роботу.

„Перші дні повіді ми спокійно дивились на річку. Вода прибувала, ширилася, затопляла прибережне каміння, наступала на береги й ішла собі вільно вниз. Отак мало-помалу й ніби непомітно вона підвищилась із чотирнадцяти до двадцяти метрів, потім ще на якийсь метр і ніби затрималась на тому. От усе й гаразд, — думали ми, — і нічого страшного немає, ще бо й до рівня 17 року не дійшла. Ще день-другий, гадали, і вода почне спадати. Аж правду сказано: хвали день увечері, а життя перед смертю. Так ото й тут вийшло. Випав мені вихідний день. За цілий місяць вирішив хоч раз відпочити, навіть на річку не пішов, усе ж бо, думаю, там гаразд. Сиджу дома й от надвечір телефонний дзвоник. Говорить начальник гідротехнічних робіт. Вода, виявляється, пішла високими валами, прибуває з надзвичайною хуткістю. За останній день підвищилась на два метри, а з Києва ще телеграма про нове підвищення води. Треба негайно оглянути всю перегатку гідростанції, бо створюється, мовляв, небезпека для неї, і зміцнити, коли потрібно, небезпечні ділянки.

„Діставши це розпорядження, я зараз же, розуміється, подався з дому, трохи здивований із несподіваної зміни обставин. Хоч, правда, знаючи міць перегатки, я був усе

таки спокійний, бо мав певність, що нічого там загрозливого не станеться. За якихось двадцять хвилин я був уже на перегатці. І що ви думаете? Переді мною був зовсім інший, ніби новий, якийсь відмінний Дніпро, ані трохи не схожий на той, що я його бачив щодня влітку й повесні, працюючи цілих чотири роки на його берегах. Він не був схожий і на той, що я бачив учора. Вийшовши з проміжків греблі й розділивши по цей бік близько від гідростанції на дві течії, що однією обіймає острів Хортицю, уchorашній Дніпро плив униз досить спокійно, легенько хлюпочучись попід металевою стіною перегатки. Сьогоднішній же Дніпро клекотів, стогнав, налітав велетенським хвилями на береги, шаленою силою тиснув на стіни перегатки, розгойдано кидав на неї свої буруни, утворюючи загрозу зрівнятися з дамбою й ринутись у копань гідростанції. Гаяти часу не можна було. Треба було зараз же організувати роботу, зміцнити перегатку, підвищити її над водою.

„Та легко сказати організувати роботу вночі, коли постійних робітників на цій ділянці немає, бо відколи збудовано перегатку, вони були тут непотрібні, а зараз треба і теслярів, і грабарів, і чорноробів, не кажучи вже про силу-силенну матеріялу. Важке, що й казати, завдання стояло перед нами. Але яку то силу, скажу я вам, товариші, має організована

воля робітництва, трудова свідомість його й любов до свого витвору. Запрацював телефон, і не пройшло й півгодини, як перегатка стала наповнятись людьми. Прибували цілі загони, ударні бригади, цілі колективи студентів-будівельників, чоти воєнізованої охорони. Почалася справжня боротьба із стихією. Теслярі готували дошки й доточували металеву стіну тройчатим рядом, щільно припасовуючи одну до другої, другі ставили підпори, інші, щоб надати дощатій стіні більшої стійкості, засипали камінням і піском.

„Цілу ніч працювали паровози, подаючи на платформах із кар'єрів каміння й евпаторійський пісок, наготовлений для бетонних заводів. Десятки тисяч мішків із піском, тисячі тонн каміння завантажили на перегатку. І коли із сходом сонця на зміну прийшли нові бригади, ми могли похвалитися перемогою. Високий насип опоясував дощату огорожу, що підвищувала перегатку на кілька метрів.

„Перша перемога, якщо й не цілком вінчає діло, то все таки підвищує настрій, забезпечує, так би сказати, останню перемогу. Отож і ми вірили й у нас зростала впевненість, що можна змагатись і перемагати стихію. Бо хоч вода на протязі дня як шалено наступала на перегатку і билася об каміння, а втім остання стійко витримувала тиск. Протримаємося, думали, день-другий, а там повідь почне спадати. Та ось надвечір вода знову стала при-

бувати, Дніпро заграв із новою силою. Уся металева стіна перегатки сковалась уже під водою, а вона все прибуvalа, все підвищувалась, билася об насип, вириваючи мішки з піском, зносячи каміння. Виникло знову небезпечне становище. Воно ще погіршало, коли раптово за перегаткою вода, зрівнявшись із відкритим берегом, стала розливатись, загрожуючи прорватись збоку до копані. Що робити?

„Ми одержали наказ захищати копань, хоч би що там. Для чого це треба було робити? Ми це розуміли. Раптовий прорив води міг заподіяти багато лиха. Раптовий прорив маси води до копані, до цього велетенського урвища, що вміщає в собі мільйон кубометрів води, міг би зруйнувати перегатку. А це визначало, що місяців на два довелось би припинити роботу на гідростанції, до спорудження нової перегатки, що можна було зробити лише після спаду води. А чи розумієте ви, що значить припинити на два місяці роботу на гідростанції? Це визначало зірвати всю роботу, увесь плян, не виконати даної нами, усім колективом, обіцянки закінчити будівництво до 1 травня 1932 року, одержати 1 травня перший електричний струм із турбін. Ми це розуміли. Тим то з подвоєною енергією взялись рятувати становище. Прибували нові загони робітників, студентів, учнів профшколи, навіть старших груп

семирічок. Для всіх знайшлась робота. Одні підвищували перегатку, другі робили насип, треті ставили дамбу збоку, щоб захистити копань від прориву води з відкритого берега. Боротьба була завзята. Вода все прибувала, все підвищувалась, але підвищувалась і перегатка, росла нова дамба, новий насип із піску й каміння. Ми працювали цілу ніч, не почуваючи втоми, зовсім забувши про біг часу й небезпеку“.

Інженер примовк, бо в цю хвилину хтось із нас скрикнув, а заразом почулося якесь дивовижне каркання знизу, з-під помосту. Ми спинилися. Перед нами, під помостом, упершись кінцями об бики, застрияла прибита хвильми довга деревина, певно з поруйнованого десь дворища. А на деревині, опустивши крильця, сиділа знесилена пара качок і жалібно крякала, здійнявши голову вгору, у наш бік, благаючи ніби порятунку. Усі з цікавістю поглядали вниз на ці нещасні створіння, як раптово налетіла хвиля, деревина затріщала й викинута через проміжки на другий бік греблі, закрутилась у водопаді, разом із качками.

— Несе Дніпро все, що підхопить, що лежить на шляху,—сказав хтось із нас сумирно, ніби скоряючись перед всевладною силою стихії.— Чи воно і з людьми трапляється? Страшно опинитись у такому вирі.

— Та мабуть трапляється,—відповів наш

супутник коротко, натяком, ніби підкресливши, що він міг би дещо розповісти.

Ми перезирнулися тривожним поглядом, за яким приховувалась цікавість і разом стурбованість, викликана передчуттям якогось нещастя в обіймах стихії, і мовчазливі й задумливі рушили далі.

— Еге ж, трапляється і з людьми, — повторив інженер глухо. — Багаточи ні, хто його знає? — А помовчавши, провадив далі:

„Ми працювали, ото кажу, на перегатці, забувши про небезпеку. Була пізня година, хоч навколо, на воді й на березі було досить видко, бо вгорі над річкою стояв повновидий місяць і, освітлюючи хвилі, слався сріблястою смugoю аж до перегатки. Я скилився через дерев'яну обшивку її, хотів подивитись на рівень води. І от бачу, як на хвилі, що несеться на мене, бовтається щось довге, біле й важке. Короткий момент і з хвилі, освітленої місяцем, підноситься голова, голова росте, все більше виступає з води. Ще момент і на мішках, розкинувши задубілі руки, лягло біле, оголене, непорушене ще тлінням тіло жінки. І не встиг я опам'ятатись, щоб затримати його, як друга хвиля, налетівши на мішки, змила його, понесла геть від берега. Хто вона? дівчина? мати? дружина? І звідки пливе? Звідки несе її буйна стихія? Я стояв приголомшений, заціпенівши на місці, приголомшений і безпорадний. Це видовище якось глибоко

вразило мене. Я, власне, ніколи не задумувався над смертю, ніколи за своє життя не бачив її. Я був, здавалось, досі байдужий до неї, нібіто це було звичайне, і таке просте й неминуче явище. І от вона така жахлива переді мною. Моя уява мимохіть стала малювати різні страховища, мені вже здавалось, що от-от вода прорве перегатку й шугне через берег, затопить копань, і нас усіх, і понесе, як оту нещасну, униз, на Лиман. Понуття страху огорнуло мене. А заразом зродилось і бажання жити, боротись. Бажання бачити отої місяць, що пливе над рікою, і береги і наше будівництво, і станцію, за яку зараз боремося, викінченою. Свідомість небезпеки враз отверезила голову. Я згадав, що нам треба все зробити, щоб врятувати становище.

„І ми все зробили, змагаючись між собою, хто скорше впорається з поставленим завданням і разом із стихією. Босі, у холодній воді, що з побільшеною силою все хлюпала на берег, боролись із нею. На ранок ми вийшли, здавалось, переможцями. Найбільш небезпечна дільниця була зміцнена. Довгий, високий, кам'яно-піщаний насип тягся понад відкритим берегом, перепинивши дальший потік води. Ми гадали, що це вже останнє змагання, що вода, нарешті, спиниться на цьому рівні. Мусить же вона спинитися, доки ж їй підвищуватись! Та надвечір вона знову почала

прибувати, досягши перед греблею двадцять вісім метрів. Це вже нас стурбувало, а нова телеграма з Києва про дальнє підвищення її викликала тривогу. І, справді, Дніпро заграв з новою, невиданою силою. Вода пішла новим валом. Вода натискала, намагаючись прорватись до копані. Вода стала знову хлюпати на берегу же через насип, стала просочуватись, пробивши щілинки, через перегатку.

„Щоб зменшити силу тиснення води й запобігти руйнації перегатки, чого найбільш побоювалися, ми вирішили заповнити копань водою. Аджеж випомпувати потім воду, після спаду повіді, це зрештою не важко, не багато часу потребує, лише зберегти перегатку. Отож, поставивши на перегатці кілька чотирнадцятидюймових водосмоків, пустили мотори. Вода легко й спокійно, але й повільно полилася в урвище. Тим часом хвилі натискали все дужче. Все вище здіймалися над перегаткою, все грізнише билися об насип, зриваючи мішки, каміння, накінець цілим каскадом стали пробиватись крізь щілинки дощатої нашивки. Ішов новий вал води. Ми загнічували щілинки паклею, гноем, соломою, намагаючись виграти якийсь час, щоб більш заповнити урвище, проте й вода напирала все з більшою силою. Хто скоріше? Та ось вона стала дужче просочуватись, ~~нарешті~~, прорвавшись крізь насип над відкритим берегом, пішла на перегатку. Ми кидалися на берег.

І ледве встигли вискочити, як вода, дійшовши до копані, досить спокійно влилась в урвище, зустрівши з напомпованою вже водою. За хвилину перегатка й копань зрівнялися з рікою. Ми вийшли завчасно, ніби переможені, але горді з того, що все скінчилось щасливо, бо перегатка лишилась таки не пошкодженою.

„Ось вона, — показав він рукою на дамбу, що витикалася вже із води, — спаде ще трохи повідь, випомпуємо з копані воду й візьмемося за монтаж турбін. Гідростанцію таки вчасно закінчимо”, — додав він наприкінці впевненим тоном, спускаючись з греблі на берег.

Ми ще лишилися тут, коло греблі, одні, і замріяно дивились на залляту ще водою копань гідростанції, де недавно відбувалися мужні бої з стихією, то на Дніпро ще бурхливий, страхітний, дивуючись із його сили й гніву.

1931 р.

З МІСТ

	Стор.
Пролог	3
Переможці скель	33
На мосту	76
Хома з невірів	102
Дев'ятнадцятий вал	173

A 531071

A 531074